

Grażyna Holly

Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny Bieszczadzkiego Parku Narodowego
38–700 Ustrzyki Dolne, ul. Belska 7
gholly@bdpn.pl

Received: 11.04.2012

Reviewed: 23.07.2012

KRZYŻE I KAPLICZKI PRZYDROŻNE NA POGRANICZU POLSKO–SŁOWACKO–UKRAIŃSKIM

Wayside crosses and shrines in Polish–Slovak–Ukrainian borderland

Abstract: Study was focused on wayside shrines and crosses within the territory of International Biosphere Reserve „Eastern Carpathians”. Basing on field inventory and library query the analysis of objects studied in terms of typology was undertaken, and their role in the landscape and directions of stylistic changes was defined.

Key words: International Biosphere Reserve „Eastern Carpathians”, wayside cross, shrine.

Wstęp

Krzyże przydrożne pojawiły się na polskiej ziemi wraz z chrześcijaństwem, kiedy to misjonarze, niosąc Dobrą Nowinę, wznosili je w pogańskich miejscach kultu, jako symbole zwycięstwa Dobra nad Złem. Na Ziemi Sanockiej, jeszcze do XVI wieku, stojące przy drogach krzyże, zwane Bożą Męką (*Passio Domini*), były bardzo rzadkie, a „ponieważ były zjawiskiem rzadkim, służyły do orjentacji topograficznej i nadawały nazwę przyległym rolom, np. w Zarszynie ląka u Bożej Męki (*pratum apud passionem Domini*). Liczne natomiast były krzyże wyrzynane na drzewach jako znaki graniczne” (Dąbkowski 1923). Z upływem czasu, szczególnie w okresie kontrreformacji, ich liczba znacznie wzrosła, o czym pisał w 1878 r. w „Encyklopedii Kościelnej” ks. Michał Nowodworski: „W żadnym kraju po dziś dzień nie masz tyle dużych krzyżów przy drogach, po polach i po cmentarzach wiejskich jak u nas” (Nowodworski 1878). Krzyże i kapliczki przydrożne stawiane były w miejscach ważnych wydarzeń, na granicy wsi i wśród zabudowań, a także na rozstajach dróg, czy przy źródłach. W ostatnich wiekach obecność krzyży i kapliczek przydrożnych urosła dodatkowo do rangi symbolu narodowego. Z tego też względu były one planowo niszczone, począwszy od zaborców, następnie przez okupantów hitlerowskich i władzę komunistyczną.

Krzyże i kapliczki przydrożne są dziś tak naturalnym elementem krajobrazu polskiej wsi, że często nie dochodzi się przyczyn ich powstania. Ich obecność wskazuje na przynależność wyznaniową danego obszaru, a zamieszczone różnego rodzaju inskrypcje i symbole odzwierciedlają panujące na danym obsza-

rze stosunki etniczne i kulturowe. Na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim, gdzie przez wieki stykały się oraz przenikały nawzajem dwie tradycje religijno-kulturowe – zachodnia (łacińska) i wschodnia (bizantyjsko-ruska) – wykształcił się oryginalny krajobraz sakralny. Jego elementami są również krzyże i kapliczki przydrożne, stanowiące interesujący materiał badawczy pod względem formy, rozmieszczenia i symboliki religijnej.

Cel i metody

Krzyże i kapliczki przydrożne w Polsce doczekały się wielu szczegółowych opracowań. Brakuje jednak publikacji dotyczących pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego, gdzie w 1992 r. utworzono Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Na przestrzeni kilku wieków ukształtował się tu krajobraz sakralny będący efektem współistnienia społeczności zróżnicowanej pod względem wyznaniowym i kulturowym. Głównym celem artykułu jest przedstawienie istniejących na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim obiektów małej architektury sakralnej, do których zaliczane są kapliczki i krzyże przydrożne, określenie ich roli w krajobrazie oraz ustalenie kierunków przekształceń. Obiekty te nie zostały dotychczas zinwentaryzowane i opracowane. Wiele z nich uległo już zniszczeniu i zniknęło bezpowrotnie, szczególnie po polskiej stronie badanego obszaru. Inne natomiast, które zostały odnowione niezgodnie z dawną tradycją, straciły na swej wartości historycznej.

Materiał został przygotowany w oparciu o badania terenowe oraz kwerendę archiwalną i biblioteczną. Badania terenowe przeprowadzono w latach 2010–2011 r., podczas których wykonano szczegółową inwentaryzację istniejących kapliczek i krzyży przydrożnych oraz oceniono stan zachowania zabytkowych obiektów powstałych przed 1939 r. Podczas prac terenowych zastosowano podstawowe metody badawcze. Analizę rozmieszczenia krzyży i kapliczek przeprowadzono z wykorzystaniem map historycznych, przetworzonych przez oprogramowanie firmy ESRI oraz metod graficznych i statystycznych. Dane dotyczące formy i stylu krzyży przydrożnych poddano klasyfikacji metodą nieważonej pary-grupy z wykorzystaniem średnich arytmetycznych (UPGMA) i odległości Nei’a i Li (1979). Dla wykazania stopnia stałości uzyskanych grup zastosowano bootstrapowanie metodą Monte Carlo na podstawie 499 losowych permutacji. Obliczenia wykonano przy pomocy programu PhylTtools (Buntjer 1997–2001). Uzyskane macierze odległości zostały następnie przeniesione do programu Phylip (Felsenstein 2004), gdzie topologie drzew UPGMA i relatywne wartości bootstrap obliczone zostały na podstawie procedur NEIGHBOR i CONSENSE. Dla graficznego zobrazowania wyników wykorzystano program MEGA 5 (Tamura i in. 2011).

W artykule pominięto krzyże i kapliczki położone bezpośrednio przy świątyniach (tzw. placach przykościelnych) oraz na cmentarzach, a także wzniesione w miejscu nieistniejących świątyń.

Obszar badań

Obszar objęty opracowaniem należy do Zewnętrznych Karpat Wschodnich i położony jest po północnej i południowej stronie Karpat, pomiędzy Przełęczą Łupkowską a Przełęczą Użocką. Charakteryzuje się wysokimi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi, które chronione są zarówno po polskiej, ukraińskiej i słowackiej stronie, za pomocą różnych form. Teren objęty badaniem wchodzi w skład Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”.

W polskiej części badanego obszaru występują w większości miejscowości historyczne, których mieszkańcy zostali wysiedleni po II wojnie światowej. Obszar ten zamieszkuje ok. 3 400 osób (Rocznik Statystyczny 2002), a gęstość zaludnienia wynosi niecałe 4 os./km². Dla porównania w 1921 r. gęstość zaludnienia wynosiła w tym regionie 27,15 os./km² (Statystyka Polski 1921).

Słowacka część badanego obszaru położona jest w północno-wschodniej części kraju. Obszar ten zamieszkuje ok. 45 000 mieszkańców, a gęstość zaludnienia wynosi ok. 56 osób/km² (Timura L. i in. 2008).

Po stronie ukraińskiej badaniem objęto dolinę górnego Użu wraz z jego źródłami, w granicach Użańskiego Parku Narodowego (północno-zachodnia część Zakarpacia) oraz dolinę górnego Sanu z fragmentem zlewni Dniestru w granicach Nadsiańskiego Regionalnego Parku Krajobrazowego. Obecnie obszar ten zamieszkuje ok. 9 000 osób, a gęstość zaludnienia wynosi ok. 46 osób na km² (Maryskewych, Niewiadomski 2004).

Początki wielowyznaniowej i wielokulturowej tradycji badanego obszaru sięgają XIV w., kiedy to rozpoczęło się zasiedlanie tych ziem, z kulminacją przypadającą na przełom XV/XVI w. – rycina 1. W najwyższej położonych górskich ostępach na polsko-węgierskim pograniczu rozwinęło się osadnictwo kultury wołosko-ruskiej. Począwszy od XVI wieku, we wsiach, w których rozwijał się handel, przemysł drzewny oraz naftowy, nastąpił wzrost liczby ludności żydowskiej. Pod wpływem ciągłego kontaktu i mieszania się wielonarodowej społeczności pochodzenia polskiego, ruskiego i wołoskiego, ukształtowały się specyficzne rejony etnograficzne: bojkowski i łemkowski. Badany obszar znalazł się w strefie Bojkowszczyzny, ukształtowanej przez nałożenie się migracji wołoskiej na rolnicze osadnictwo ruskie. Od strony zachodniej widoczne były wpływy łemkowszczyzny – rejonu, gdzie elementy ruskie i wołoskie mieszały się z istniejącym wcześniej rolniczym osadnictwem polskim.



Ryc. 1. Osadnictwo na obszarze MRB „Karpaty Wschodnie” (opracowanie własne na podstawie: Fastnacht 1962; Jawor 2004; Slobodjan 2003; Timur i inni 2008).

Fig. 1. Settlements within IBR „Eastern Carpathians” (original, based on: Fastnacht 1962; Slobodjan 2003; Jwor 2004; Timur et al. 2008).

Geneza i typologia kapliczek przydrożnych

Krzyże i kapliczki przydrożne to niewielkie, wolnostojące obiekty chrześcijańskiej architektury sakralnej. Charakteryzują się różnorodnością form i bogactwem zdobienia – od prostych krzyży drewnianych po przypominające miniaturowe świątynie kapliczki. Tradycja chrześcijańska wiąże pochodzenie nazw kapliczek z osobą św. Marcina z Tours (Nowodworski 1878). Jeden z najwybitniejszych polskich badaczy problematyki małej architektury sakralnej, Tadeusz Seweryn, pisał: „Nazwa łacińska *capella* pochodzi od *cappa*, tzn. płaszcz. W szczególności chodzi tu o płaszcz św. Marcina, biskupa z Tours, wdzięwany jako tarcza ochronna przez królów francuskich podczas wypraw wojennych. Cela, w której przechowywana była owa *cappa* S. Martini, zwana jest kaplicą, a dozorczy – jej kapelanami. Według ich wzoru budowano małe, skromne świątynie, które potem przeobrażano w kościoły” (Seweryn 1958). Kaplicami nazywano także zewnętrzne przybudówki do kościoła, służące do przechowywania relikwii męczenników

(Seweryn 1958). Już od IV w., początkowo na grobach męczenników, a później we wsiach i przy traktach, stawiano małe kapliczki, co podnosiło pobożność mieszkańców wsi i dawało często początek nowym parafiom (Nowodworski 1878). Posiadają one wyraźną wnęką, wewnątrz której umieszczony jest obraz, figura lub niewielki krucyfiks i różne dewocjalia. W Kościele wschodnim, pomimo wydawanych ograniczeń, powstawały kaplice fundowane przez osoby zamożne oraz liczne krzyże stawiane przez ludność wiejską, często bez wiedzy miejscowego biskupa (Nowodworski 1878). Sprzyjało to rozwojowi form i bogactwa w zdobnictwie, w zależności od umiejętności lokalnych artystów ludowych. Ukształtowana przez wieki różnorodność form polskich kapliczek przydrożnych utrudnia przeprowadzenie ich uniwersalnej klasyfikacji (Kłodnicki 2011). Ze względu na zróżnicowane formy tych obiektów i umiejscowienie kapliczek w przestrzeni wyróżnić można następujące ich typy i rodzaje (według typologii opracowanej na podstawie: Seweryn 1958; Janicka-Krzywdą 1991; Kłodnicki 2011 i odpowiednio zmodyfikowanej przez autorkę):

- I. kapliczki domkowe naziemne z dachem dwuspadowym, wielospadowym, stożkowatym lub cebulastym:
 - A. zbudowane na planie poligonalnym lub kołowym, ze ściankami lub słupami nakrytymi daszkiem i ołtarzykiem w środku;
 - B. zbudowane na planie poligonalnym lub kołowym, ze ściankami nakrytymi daszkiem z ołtarzykiem i apsydą;
- II. wnękowe naziemne, z dachem dwuspadowym, wielospadowym, stożkowatym lub cebulastym, zbudowane na planie poligonalnym lub kołowym:
 - C. jednokondygnacyjne, z jedną dużą wnęką;
 - D. wielokondygnacyjne, zazwyczaj z wnęką na każdym poziomie;
 - E. z jedną dużą wnęką w kształcie grotu lub niszy z kamieni;
- III. słupowe, skrzynkowe (szafkowe):
 - F. w kształcie słupa (okrągłego lub kwadratowego), z ustawioną figurą, krzyżem lub przeszkloną szafką;
 - G. zawieszone na drewnianym lub murowanym słupie, na postumencie krzyża lub w jego dolnej części.

Ad. I. Kapliczki domkowe naziemne stanowią różnego rodzaju małe budowle przypominające domki (Ryc. 2). Budowano je z drewna, murowano z łamanych kamieni i cegły. Zewnętrzne ściany murowanych kapliczek, zwłaszcza wtedy, gdy spoiwem była glina, zawsze były tynkowane i malowane wapnem. Mają najczęściej dachy dwuspadowe lub brogowe, pokryte w przeszłości dranicami, gontem lub dachówką, a obecnie blachą. Najczęściej kapliczki domkowe wznoszono na planie kwadratu lub prostokąta, czasami dodawano niewielką część prezbiterialną zamkniętą półkoliście (apsydę – typ I B). Elementami dekoracyjnymi były ozdobne fasady ze szczytami, a także ogródki kwiatowe

oraz drzewa i krzewy ozdobne. Na dachu wznoszono bezpośrednio krzyż lub wieżyczkę zwieńczoną krzyżem. Formy architektoniczne kapliczek domkowych ulegały różnym przemianom, czego wyrazem jest różnorodność kształtów szczytów, dachów, hełmów i zdobnictwa. Kapliczki domkowe naziemne mają często wszystkie ściany zabudowane, a z frontu – drzwi wejściowe.

Ad. II. Kapliczki wnekowe zbudowane są z kamienia lub cegły, w formie prostopadłościanów nakrytych dwuspadowymi lub brogowymi daszkami, często dzielonymi gzymsami na kondygnacje o różnej wysokości lub uskokowo zwężające się ku górze. W ścianie frontowej podstawy kapliczki znajdują się wnęki w kształcie niszy, z figurą lub wizerunkiem religijnym (Ryc. 3). Dawniej wnęki z figurami świętych osób – najczęściej Matki Bożej – umieszczano na fasadach domu. Począwszy od XIX wieku wznoszono kapliczki w kształcie grot, w nawiązaniu do objawień maryjnych w Lourdes (Ryc. 4).

Ad. III. Kapliczki słupowe mają kształt słupa lub postumentu zwieńczonego przeszkloną szafką (lub nie) z figurą lub krzyżem. Słup jest prastarym symbolem wspólnym wielu kultur, łączy świat ziemski ze światem niebiańskim. Można się tu doszukiwać pewnej analogii do słupów kultowych pogańskich plemion ruskich. W przeszłości wznoszono słupy, na których stawiano naczynia z popiołami zmarłych. Były one nakryte od góry daszkiem zabezpieczającym przed deszczem i śniegiem. Najczęściej kapliczka słupowa posiadała formę czterobocznej latarni nakrytej brogowym lub stożkowym daszkiem, osadzonej na słupie lub kolumnie. W środku znajdowała się figura świętego, rzadziej oleodruki. Do tej grupy zaliczamy także kapliczki zbudowane z niewielkich zazwyczaj skrzyneczek, zawieszonych na drzewach lub ścianach budynków, zawierające w środku figurę lub obraz. Kapliczki tego typu umieszczano najczęściej na drzewach, słupach, ścianach domów.

Kapliczki przydrożne na badanym terenie

Falkowski i Pasznyicki badający obszar Bieszczadów w okresie międzywojennym zaobserwowali, że w części północnej Bojkowszczyzny występuje dużo krzyży przydrożnych, najczęściej z Męką Pańską (Falkowski, Pasznyicki 1935). W południowej części regionu odnotowali liczniejsze występowanie murowanych kapliczek domkowych naziemnych, z częścią prezbiterialną zamkniętą półkoliście. Natomiast w części zachodniej zauważyli stosunkowo liczne występowanie kapliczek skrzynkowych. Wyjątek stanowiła kapliczka domkowa w formie rotundy, istniejąca do końca II wojny światowej w Stuposianach. Falkowski i Pasznyicki odnotowali: „*Jest to okrągła, murowana kapliczka. W środku jest ona pusta, jedynie na ścianie na wysokości wyciągniętej ręki znajduje się szesnaście obrazków treści religijnej powycinanych z dzienników*” (Falkowski, Pasznyicki 1935). Okrągły kształt symbolizuje niebo, podkreśla godność i świętość przed-



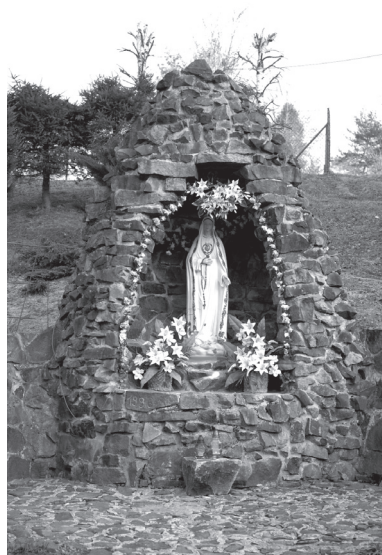
Ryc. 2. Jablonka Wyżna (Ukraina – Nadsański Park Krajobrazowy) – kapliczka naziemna domkowa.

Fig. 2. Jablonka Wyżna (Ukraine – San River Landscape Park) – house-like shrine.



Ryc. 3. Kielczawa (Polska) – kapliczka wnękowa.

Fig. 3. Kielczawa (Poland) – niche shrine.



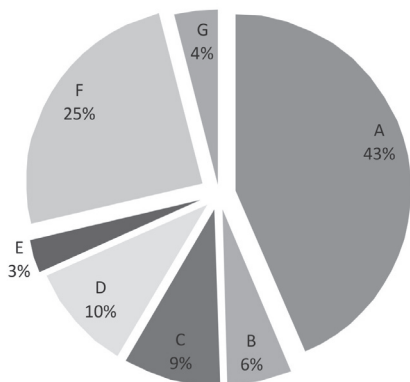
Ryc. 4. Rzepedź (Polska) – kapliczka wnękowa w kształcie grotty.

Fig. 4. Rzepedź (Poland) – niche shrine in shape of grotto.

miotów, jakie się znajdują w środku, wydzielając wokół przestrzeń o szczególnym znaczeniu. Takie kapliczki wznoszono najczęściej nad źródłami. Kapliczki podobnego kształtu znajdziemy dziś m.in. w Tureczkach Niżnych na Ukrainie.

W latach 2010–2011 stwierdzono na badanym obszarze 101 kapliczek, z czego 32 pochodzi sprzed II wojny światowej, natomiast pozostałych 69 zostało wzniesionych w późniejszym okresie. Pod względem formy najwięcej zachowało się kapliczek domkowych naziemnych, zbudowanych na planie poligonalnym lub kołowym, ze ściankami lub słupami nakrytymi daszkiem, kryjącymi jedną dużą figurę lub obraz (typ A) – 43%. Są to w większości kapliczki murowane i otynkowane, malowane na kolor biały. Kolor ten symbolizuje czystość, zwycięstwo, doskonałość, Boskie światło (Seibert 2002). W rejonie doliny Oslawy i Oslawicy występują również kapliczki bielone wapnem z dodatkiem kremowego lub niebieskiego pigmentu. Kolor niebieski był tradycyjnie stosowany przy dekoracji kapliczek poświęconych Najświętszej Maryi Pannie. W tradycji chrześcijańskiej symbolizował kolor nieba, powietrza i wody, a także czystość, prawdę i wierność (Seibert 2002). Na Ukrainie, we wsiach położonych w Nadszańskim Parku Krajobrazowym, spotyka się ponadto kapliczki pomalowane na kolor fioletowo-purpurowy. W symbolice chrześcijańskiej kolor ten odnoszony jest do Chrystusa jako prawdziwego władcy świata. Jest także symbolem męki Pańskiej i krwi Chrystusa (Seibert 2002).

Natomiast kapliczki w kształcie słupa (okrągłego lub kwadratowego), z ustawioną szafką z figurą, krzyżem lub obrazem (typ F) stanowią ok 25% spośród wszystkich stwierdzonych typów (Ryc. 5). Tego typu kapliczki najliczniej występują w polskiej części badanego obszaru i pochodzą z końca XX i początku XXI w. (Ryc. 6). Z reguły mają kształt niewielkiej drewnianej skrzynki mieszczącej niewielką figurkę Matki Bożej, zawieszzonej na słupie (Studenne), drzewie (Brzegi Górne) lub w dolnej części drewnianego krzyża (Wetlina, Nasiczne). Natomiast w ostatnich latach stawiane są przy domostwach większe kapliczki, składające się z murowanego cokołu, na którym ustawiona jest przeszkolona szafka z figurą. Najmniej występuje kapliczek zbudowanych w kształcie jednej dużej wnęki, przypominających grotę lub niszę z kamieni (3%). Tego typu kapliczki stały się popularne w Polsce i Europie po objawieniu Matki Bożej w grocie Massabielle w Lourdes (1858 r.). Na badanym terenie występują tylko w części polskiej (Ryc. 7, 8), gdzie najwięcej jest wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego. Współcześnie wznoszone kapliczki w odniesieniu do całego obszaru należą do typu kapliczek domkowych (typ A) i słupowych (typ F i G) – rycina 7.

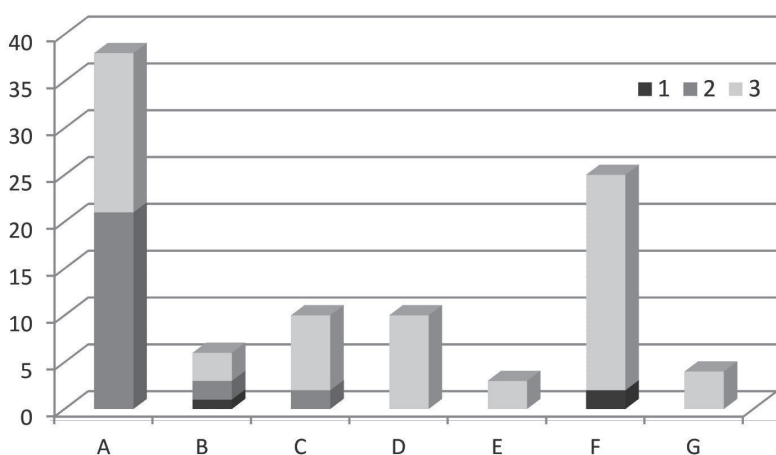


Ryc. 5. Zróżnicowanie typów kapliczek na badanym obszarze w 2011 r.

Legenda: A – kapliczki domkowe naziemne na planie poligonalnym lub kołowym; B – kapliczki domkowe naziemne na planie poligonalnym lub kołowym z apsydą; C – kapliczki wnękowe, z jedną dużą wnęką; D – kapliczki wnękowe wielokondygnacyjne; E – kapliczki z jedną dużą wnęką w kształcie grotty lub niszy z kamieni; F – w kształcie słupa, z ustawioną szafką z figurą, obrazem lub krzyżem; G – zawieszane na słupie, postumencie krzyża lub w jego dolnej części. *Opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.*

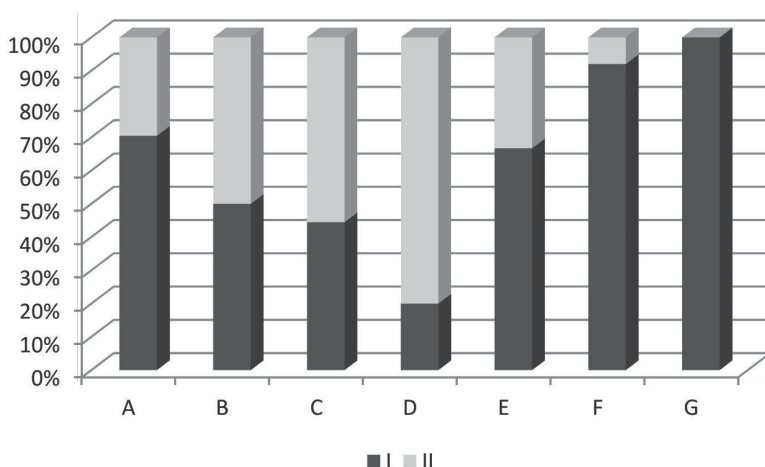
Fig. 5. Diversity of shrine types in the area studied in 2011.

Legend: A – house-like shrines on the plan of polygon or circle; B – house-like shrines on the plan of polygon or circle, with the apse; C – niche shrines with one large niche; D – multistorey niche shrines; E – shrine with one large grotto-like niche or stone niche; F – in shape of column with set locker with figure, painting or cross inside; G – hanged on wooden or brick column, on pedestal of cross or in lower part of cross (*original, based on field inventory*).



Ryc. 6. Zróżnicowanie poszczególnych typów kapliczek w ukraińskiej, słowackiej i polskiej części badanego obszaru w 2011 r.: 1 – Ukraina, 2 – Słowacja, 3 – Polska; Objasnienia A–G – patrz rycina 5. *Opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.*

Fig. 6. Diversity of shrine types in Ukrainian, Slovak, and Polish part of the area studied in 2011. 1 – Ukraine, 2 – Slovakia, 3 – Poland; Explanations A–G – see fig. 5. *Sources: original, based on field inventory.*



Ryc. 7. Zróżnicowanie poszczególnych typów kapliczek na badanym obszarze wzniesionych w latach 1850–1944 (I) i 1945–2011 (II). *Opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.*

Objaśnienia – patrz rycina 5.

Fig. 7. Diversity of shrine types in the area studied in 1850–1944 (I) and 1945–2011 (II). Explanations – see fig. 5. *Sources: original, based on field inventory.*

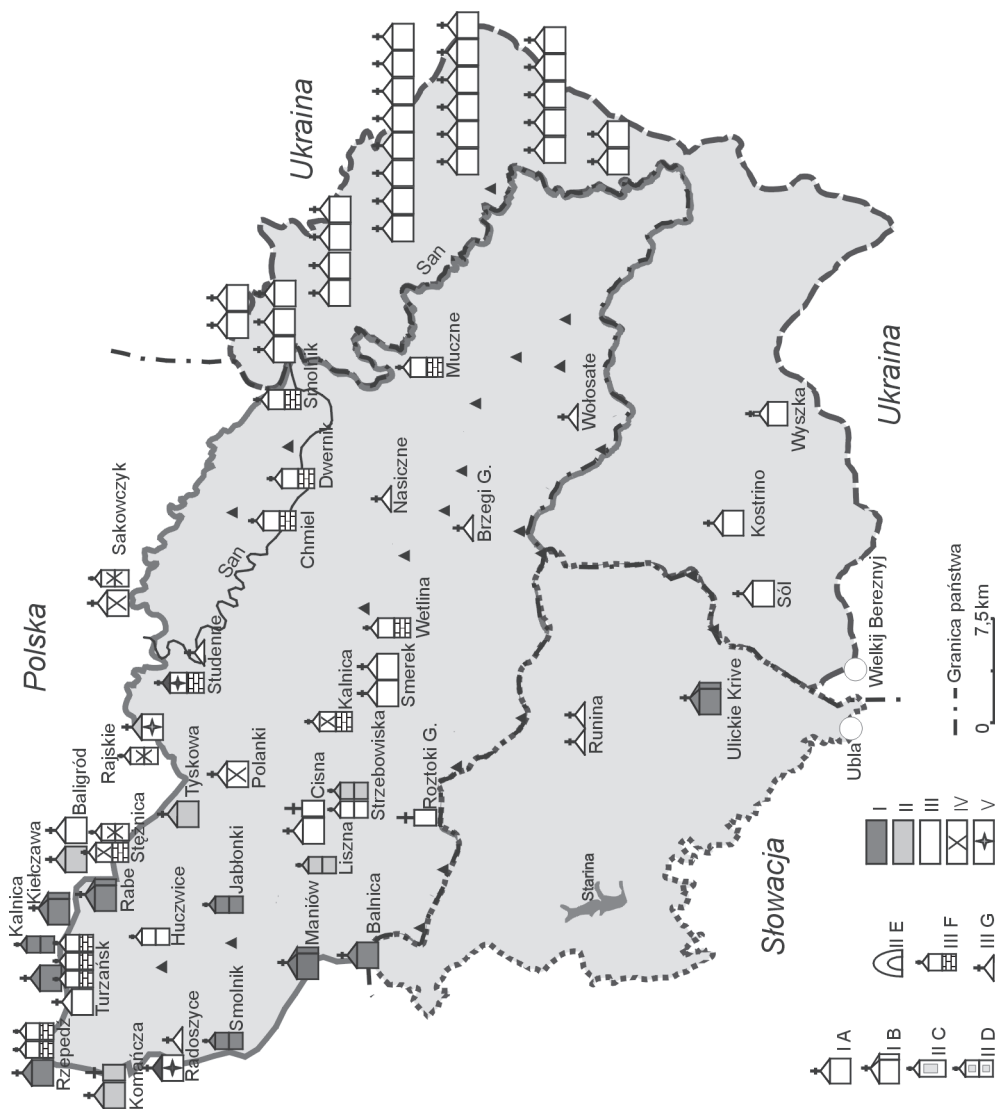
Najstarsze kapliczki występują w części zachodniej badanego obszaru, w granicach Polski (Ryc. 8). Pod względem typologicznym są to kapliczki naziemne z niewielką apsydą. Położone są one na przełęczach lub w pobliżu źródeł, którym przypisane są lecznicze właściwości. Według tradycji te miejsca związane są z objawieniem się *Sacrum* i cudownymi wydarzeniami przyciągającymi mieszkańców. Do jednych z najstarszych na badanym obszarze należy kapliczka w Rabem k. Baligrodu, pochodząca z początku XIX w. Kapliczka zlokalizowana jest w pobliżu źródła, w okolicy zwanej „Synarewo”. Z jej pochodzeniem związana jest legenda, według której mieszkańcowi Huczvic – Mikołajowi Syczowi – pewnego dnia, podczas wypasu wołów na łące, ukazała się Matka Boża. Miała życzenie, żeby Mikołaj wybudował we wskazanym miejscu kapliczkę dziękczynną, w zamian za uzyskaną łaskę uzdrowienia choroby oczu. Na pamiątkę tego wydarzenia wzniesiono początkowo drewnianą kapliczkę, a później w jej miejsce murowaną, z kamienia i z dachem z blachy. Do kapliczki pielgrzymowali wierni z okolicznych wsi, szczególnie w święto Wniebowstąpienia, kiedy to był odpust w pobliskich Huczvicach. Pątnicy, w powrotnej drodze, zabierali z sobą wodę ze źródła wypływającego spod kapliczki, do domów – z wiarą, że będzie leczyć różne dolegliwości. W Balnicy natomiast stoi kapliczka domkowa murowana z kamienia łamanego, nietynkowana, zwieńczona hełmem wykonanym z blachy.

Z 1918 r. pochodzi kapliczka wzniesiona w pobliżu źródła przy wjeździe do Baligrodu – przy starym trakcie handlowym zwanym „baligrodzkim”. Ufundowała ją rodzina Głogowskich w intencji zbawienia syna, który zginął podczas I wojny światowej. W pobliżu kapliczki wypływa źródło, które według tradycji posiada właściwości lecznicze. Cudownej interwencji Matki Bożej Królowej Nieba i Ziemi przypisywane jest ocalenie od egzekucji w 1944 r. mieszkańca Baligrodu, Tadeusza Janasa, podczas której oddziały UPA wymordowały 42 innych mieszkańców. W pobliżu źródła wzniesiono ponadto dwie inne kapliczki – w Studennem i Terce.

Zachowały się ponadto kapliczki występujące wzdłuż szlaków do lokalnych, w przedwojennych Bieszczadach, miejsc pielgrzymkowych. W nieistniejącej wsi Caryńskie, w pobliżu cerkwiska, znajduje się kapliczka wnękowa zbudowana z kamieni, pozbawiona wyposażenia oraz dachu. Caryńskie było do II wojny światowej znanym w regionie miejscem pielgrzymkowym. Drugim miejscem pielgrzymkowym w Bieszczadach była Łopienka. Do dziś przetrwała samotnie stojąca na dawnym szlaku pielgrzymkowym murowana kapliczka w rejonie Przełęczy Hyrcza. Została ona wzniesiona po I wojnie światowej za sprawą mieszkańca Woli Górzańskiej, w miejscu poprzedniej, datowanej na XVIII wiek.

W polskiej części badanego obszaru współczesne kapliczki wznoszone są najliczniej we wsiach położonych poza granicami Bieszczadzkiego Parku, a więc tam, gdzie wysiedlenia były przeprowadzone w ograniczonym zakresie i ma miejsce kontynuacja dawnej tradycji. Mają one w większości kształt kapliczek szafkowych z figurą na murowanym postumencie (typ F). Najczęściej lokowane są przy domach, w intencji opieki. Oryginalnością wyróżnia się tzw. „kapliczka pamięci” w Cisnej, ufundowana przez Z. Pękalskiego, A. Potockiego, J. Pysia i T. Wojnarowskiego. Upamiętnia ona 31 osób, w większości artystów otoczonych legendą, związanych z historią powojenną Bieszczadów. Kapliczkę zwieńcza mała szafka z rzeźbą Z. Pękalskiego przedstawiającą Chrystusa Frasobliwego (figurę skradziono w listopadzie 2011 r., a w maju 2012 roku wstawiono nową).

Po stronie ukraińskiej bardzo licznie występują kapliczki przydrożne we wsiach położonych w Nadszańskim Parku Krajobrazowym. Są to w większości współczesne kapliczki murowane, wzniesione przy domostwach. Najstarsze, wzniesione najprawdopodobniej w miejscach wcześniej rozebranych kapliczek, należą do typu naziemnych domkowych, zbudowanych na planie kwadratu i ośmiokąta oraz nakrytych dachem czterosпадowym. Współcześnie budowane kapliczki nawiązują do tradycji wschodniej, zbudowane są na planie kwadratu i nakryte dachem z blachy, z pięcioma małymi cebulkami (Ryc. 9). Widoczną regułą jest brak podawania na kapliczkach daty ich budowy. Dekoracja architektoniczna nawiązuje do tradycji, zwyczajów i upodobań regionalnego osadnictwa (Sidor 2008).



Natomiast na terenie Użańskiego Parku Narodowego występują tylko 3 kapliczki – w Wyszcze z 2005 r., w Kostrinie i Soli – 2007 r. (pw. św. Anny). Kapliczka w Wyszcze wyposażona jest w sygnaturkę z zawieszonym na niej dzwonkiem. Dawniej dzwony nie tylko zwoływały na modlitwę, czy zawiadamiały o śmierci, ale także odpędzały „gromy i złe duchy” (stąd m.in. tzw. dzwonek przeciwgromowy) (Seweryn 1958). Najmniej kapliczek występuje w części słowackiej badanego obszaru. Na tym terenie występuje jedna kapliczka naziemna domkowa z apsydą we wsi Ulickie Krive (Ryc. 10), wzniesiona przez mnicha Ihnatija Čo-



Ryc. 8. Rozmieszczenie kapliczek przydrożnych na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim, wzniesionych w latach 1850–2011.

I A – kapliczki domkowe naziemne ze ściankami lub słupami, na planie prostokąta, kwadratu lub poligonalnym; I B – kapliczki domkowe naziemne z apsydą; II C – kapliczki wnękowe, z jedną dużą wnęką; II D – kapliczki wnękowe, wielokondygnacyjne, zazwyczaj z wnękami na każdym poziomie; II E – kapliczki z jedną dużą wnęką w kształcie grotty lub niszy z kamieni; III F – w kształcie słupa (okrągłego lub kwadratowego), z ustawioną szafką z figurą, obrazem lub krzyżem; III G – zawieszzone na drewnianym lub murowanym słupie, na postumencie krzyża lub w jego dolnej części. I – 1850–1900; II – 1901–1939; III – 1940–2011; IV – nieznana data budowy; V – wzniesiona w miejscu starszej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych i map historycznych – Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grosseherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina, Carl Kummerer Ritter von Kummersberg, Viena 1880 (1:115 000) – arkusze: Umgebungen von Baligrod Und Wola Michow Umgebungen von Lutowiska Podbusz Turka und Borynia (1:75000), mapy topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego (1:100 000), arkusze: Dźwiniacz Górny (19137), Ustrzyki Dolne (19138), Turka (1937).

Fig. 8. Distribution of wayside shrines in the Polish-Slovak-Ukrainian borderland build in 1850–2011.

I A – house-like shrines with walls or columns, on the plan of rectangle, square or polygon; I B – house-like shrines with the apse; II C – niche shrines with one large niche; II D – multistorey niche shrines, usually with niches in each storey; II E – shine with one large grotto-like niche or stone niche; III F – in shape of column (round or square) with set locker with figure, painting or cross inside; III G – hanged on wooden or brick column, on pedestal of cross or in lower part of cross I – 1850–1900; II – 1901–1939; III – 1940–2011; IV – unknown date of building; V – built in place of older one.

Source: original, basing on field inventory and historical maps – cadaster mapa 1852 r. (1:2880), Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grosseherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina, Carl Kummerer Ritter von Kummersberg, Viena 1880 (1:115 000) – arkusze: Umgebungen von Baligrod Und Wola Michow Umgebungen von Lutowiska Podbusz Turka und Borynia (1:75000), topographic maps of Military Geographical Institute (1:100 000), sheets: Dźwiniacz Górny (1937), Ustrzyki Dolne (1938), Turka (1937).



Ryc. 9. Szandrowiec (Ukraina – Nadsański PK) – współczesna kapliczka domkowa.

Fig. 9. Szandrowiec (Ukraine – San River Landscape Park) – contemporary house-like shrine.



Ryc. 10. Ulickie Krive (Słowacja) – naziemna kapliczka domkowa.

Fig. 10. Ulickie Krive (Slovakia) – house-like shrine.

kynu z Góry Athos w Grecji. Ponadto w Runinie występują niewielkie kapliczki skrzynkowe wzniesione współcześnie w miejscu zwanym „Tri studničky”, gdzie według tradycji objawiło się sacrum i dokąd pielgrzymują licznie mieszkańcy regionu. Początki tej tradycji sięgają 1927 r., kiedy w pobliżu trzech studzienek na górze Veršok, ukazała się 9-letniemu chłopcu, Jurajowi Regulowi, Matka Boża. W opowieść chłopca uwierzył miejscowy greckokatolicki nauczyciel Popovič. Wkrótce do tego miejsca zaczęła podążać miejscowa ludność, wierząc w lecznicze właściwości źródelka. Po II wojnie światowej „Trzy studzienki” popadły w zapomnienie. Odnowienia miejsca objawienia dokonali w 1991 r. wierni z Runiny, z inicjatywy prawosławnego księdza z Topol’i, ojca M. Rusiča (Podvihorlatske noviny 2007), wznosząc kapliczki i pielęgnując pobożną tradycję.

Dedykacje kapliczek

Kapliczki są zazwyczaj wyposażone w ludowe drewniane rzeźby, malowidła na deskach lub oleodruki z wizerunkiem Jezusa Chrystusa i Matki Bożej. W ich sąsiedztwie zawieszane są często wota w postaci różańców, krzyżyków, czy też obrazków i medalików. Wraz z rozwojem kultu świętych wznoszono kapliczki z figurami lub obrazami Świętych Pańskich, z prośbą o opiekę, pośrednictwo i wstawiennictwo. Święty wydawał się bliski, spieszący z pomocą w różnorodnych problemach. W XX w. stopniowo znikwały wpływy ludowe w wystroju kapliczek, a rzeźby wykonane często przez miejscowych artystów zastępowano figurami gipsowymi, często „schematycznymi”, kupionymi na miejskich jarmarkach.

Powszechny był również zwyczaj umieszczania w kapliczkach rzeźb Matki Bożej, która w polskiej religijności ludowej zawsze odgrywała kluczową rolę. Do najpopularniejszych przedstawień w polskiej części badanego obszaru należą: Matka Boża z Dzieciątkiem (ok. 50%) i Matka Boża z sercem gorejącym (ok. 45%) oraz NMP Niepokalanie Poczęta (Ryc. 11). W kapliczkach, oprócz rzeźb, umieszczano także obrazy z wizerunkiem Maryi, z których najpopularniejsze są kopie cudownego wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej czczone w całej Polsce oraz MB Nieustającej Opieki. W kapliczce usytuowanej na przełęczy w Polankach k. Łopienki znajduje się wizerunek lokalnie czczonej MB Łopieńskiej, a w Rabem – MB Zagórskiej.

Natomiast w kapliczkach domkowych występujących w ukraińskiej części badanego obszaru najliczniejsze są obrazy Matki Bożej i Jezusa Chrystusa z gorejącym sercem (oleodruki). Wokół nich zawieszano i ustawiano różne mniejsze oleodruki oraz małe figurki Matki Boskiej, krzyże, flakony z bukietami kwiatów wykonanych z papieru oraz świece (Ryc. 12).

Bardzo rzadko na całym obszarze stawiane są figury Świętych Pańskich, pomimo, że w przekonaniu wiejskiej społeczności każdy święty spełniał określone funkcje i patronat. I tak na przykład św. Mikołaj opiekował się sierotami i pannami na wydaniu, św. Anna kojarzyła małżeństwa, św. Antoni pomagał w odnalezieniu rzeczy zagubionych, św. Jan Nepomucen chronił od powodzi i gradobicia, strzegł domostwa i zasiewów przed powodzią, i nawałnicami, a do św. Józefa modlono się o dobrą śmierć. W Kalnicy znajduje się wzniesiona na początku XX w. kapliczka szafkowa, z figurą św. Antoniego i Najświętszej Maryi Panny. Kapliczka została wybudowana przez mieszkańca Lisznej – Babicz, w intencji zdrowia rodziny. Obecnie mieszkańcy wsi odprawiają przy kapliczce nabożeństwa majowe. Natomiast w Smolniku przy moście występuje współczesna kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena. Warto jednak podkreślić, że w części ukraińskiej kapliczki z figurą ustawioną na postumentach nie występują dość powszechnie, a na Słowacji i Zakarpaciu (Ukraina) nie odnotowano żadnej. Może mieć to związek z przeważającą na tym terenie do połowy XX w. tradycją wschodnią, w której forma obrazowania figuralnego nie występuje.



Ryc. 11. Sakowczyk (Polska) – figura NMP Niepokalanie Poczętej w kapliczce domkowej.

Fig. 11. Sakowczyk (Poland) – figure of The Blessed Mother in house-like shrine.



Ryc. 12. Boberka (Ukraina – Nadsański PK) – wnętrze kapliczki domkowej.

Fig. 12. Boberka (Ukraine – San River Landscape Park) – interior of the house-like shrine.

Geneza i typologia krzyży przydrożnych

Krzyż w chrześcijaństwie jest symbolem wiary i zbawienia, zwycięstwa życia nad śmiercią (Cirlot 2001). Dawniej krzyże przydrożne, na których znajdowała się figura Chrystusa Ukrzyżowanego lub sceny Ukrzyżowania i Męki Pańskiej, nazywano Bożą Męką. Krzyż przydrożny nazywany był także „figurą”. W zależności od materiału, z którego jest zbudowany, krzyże przydrożne dzieli się na cztery grupy – drewniane, metalowe (kute z żelaza, odlewane z żeliwa), rzeźbione w kamieniu oraz wykonane z mieszanych surowców – kamiennego cokołu z metalowym lub drewnianym krzyżem/figurą (Seweryn 1958).

W sztuce sakralnej wykształciły się różne formy krzyża i niektóre z nich zaobserwujemy również w Bieszczadach (Seweryn 1958; Czerwiński 2012). Ze względu na kształt krzyża występują następujące ich rodzaje:

1. Krzyże proste (łacińskie) – najprostsza forma krzyża, z jedną poprzeczną belką o ramionach obrobionych do kantu lub zakończonych ozdobnymi gałkami (wyciosanymi, rzeźbionymi lub toczonymi) lub trójlistnymi

formami. W miejscach przecięcia się ramion przybijano często metalową figurkę Chrystusa, czasami z aureolą promieni. Figura rozciągniętego na krzyżu Chrystusa jest ułożona frontalnie, z głową opadającą na piersi. Najczęściej posiada wyprostowane dwa palce w geście błogosławieństwa lub – jak pisał św. Piotr z Damaszku (III w.) – złączone dwa palce – wskazujący i środkowy, które oznaczały dwie natury Chrystusa (Boską i ludzką) (Katechizm Kościoła Katolickiego 2002). Natomiast obie stopy, założone jedna na drugą, przybite są jednym gwoździem. Biodra przesłania *perisonium*, czyli przepaska związana na prawym biodrze.

2. Krzyże z daszkami – krzyż z figurą Chrystusa, którą osłaniał półokrągło wygięty daszek, uformowany z pasa blachy i wykończony ząbkowaną kryzą, albo drewniany daszek z tzw. „zaplekiem” z deseczek.
3. Krzyże z kapliczkami – posiadające w miejscu przecięcia się ramion małe kapliczki w formie skrzyneczki z figurką najczęściej Chrystusa Ukrzyżowanego lub Matki Bożej.
4. Krzyże ze sceną Ukrzyżowania i *Arma Christi* – zdobione narzędziami Męki Pańskiej oraz figurami (płaskorzeźbami) aniołów i świętych. Najciekawsze formy tego typu krzyża posiadają rzeźbione sceny Ukrzyżowania, z figurami Matki Bożej, św. Jana Ewangelisty, a czasami także klęczącej Marii Magdaleny.
5. Krzyże prawosławne – krzyże z dwiema lub trzema poprzecznymi belkami, często zakończone prosto lub trójlistnie, czasami z gałkami lub wycinane ostro. Dolne ramię krzyża (nieco krótsze) odpowiada *suppedaneum*, na którym spoczywały nogi Chrystusa. Poprzeczka ta w greckiej tradycji jest ustawiona w pozycji horyzontalnej, natomiast w tradycji ruskiej – pochyło. Według tradycji, część prawa tej poprzeczki, niczym ramię wagi, wskazuje na niebo (Kobielus 2000). Natomiast część lewa pokazuje na świat podziemi, informując zarazem o zbawieniu dobrego łotra i potępieniu złego. Ponadto dolna poprzeczka umocowana ukośnie, sprawia, że dolna część krzyża przybiera kształt greckiej litery „X” (*Chi*). Takim kształtem przypomina krzyż, na którym poniósł śmierć męczeńską św. Andrzej Apostoł, patron prawosławia (Mokry 1998). Czasami też na krzyżach charakterystycznych dla kościołów wschodnich umieszczone jest trzecie, krótkie ramię górne. Symbolizuje ono tabliczkę (*titulus*), na której zapisana była wina Chrystusa – łac. „INRI”, co znaczy: *Jesus Nasareus Rex Judaeorum* („Jezus z Nazaretu, Król Żydowski”). Na krzyżach po stronie ukraińskiej występuje skrót *ИХЦІ*, co znaczy: *Icyc z Hazapema, Цар Іудейський*. Figura rozciągniętego na krzyżu Jezusa Chrystusa jest w tradycji wschodniej ułożona frontalnie, z głową opadającą na piersi. Jednakże dłonie Chrystusa są zaciśnięte, nogi oparte o *suppedaneum*, a stopy ułożone obok siebie i przybite osobno. Czasami występują wizerunki Chrystusa w stylu mieszanym, np. z wyprostowanymi

dwoma palcami w geście błogosławieństwa oraz stopami przybitymi osobno. W odróżnieniu od tradycji zachodniej, skupionej nad krzyżem i cierpieniem, tradycja wschodniego chrześcijaństwa przedstawia Syna Bożego jako „Króla Chwały”, który „śmiercią zdeptał śmierć i wszystkim martwym pozostającym w grobach podarował życie” (*trop arion paschalny*) (Mokry 1998). Wyróżnikiem wschodniochrześcijańskiej wersji Ukrzyżowania jest ponadto wstrzemięźliwość w przedstawianiu uczuć (np. Matka Boża nie rozpacza w sposób tak skrajny, jak w sztuce zachodniej) i cierpienia umęczonego Chrystusa (twarz pełna pokoju, a ciało nigdy nie zwisa w dół na opuszczonych ramionach). Krzyż łaciński z umieszczoną na nim postacią Chrystusa ukrzyżowanego nazywamy krucyfiksem. Początkowo był na nim wizerunek malowany lub płaskorzeźbiony, później pełnopostaciowy. Taka forma krzyża rozpowszechniła się po Soborze Nicejskim w 787 r.

6. Karawaki – krzyż z dwiema poprzecznymi belkami, zwany „cholerycznym” lub „morowym”. Nazwa pochodzi od hiszpańskiego miasta Caravaca de la Cruz, gdzie za sprawą wizji jednego z mieszkańców został użyty krzyż przeciw morowemu powietrzu. W hiszpańskiej katedrze znajduje się relikwiarz w kształcie krzyża, zawierający kawałki Krzyża Świętego. Od czasów soboru trydenckiego (1545–1563), podczas którego udało się opanować zarazę dzięki stawianiu dwuramiennych krzyży, karawaki stały się bardzo popularne. Zgodnie z hiszpańskim pierwowzorem, powinny mieć górną poprzeczkę krótszą od dolnej, choć można spotkać krzyże z belkami poziomymi tej samej długości.

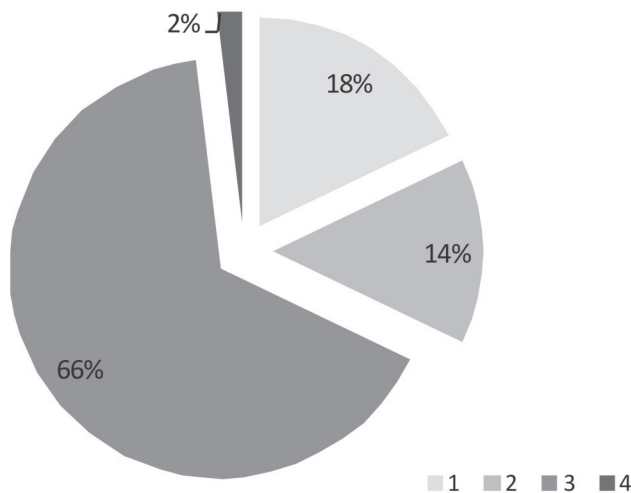
Krzyże przydrożne na badanym obszarze

Na podstawie badań terenowych przeprowadzonych w latach 2010–2011 zanotowano na badanym terenie 246 krzyży przydrożnych (Tab. 1). W większości przypadków trudna do ustalenia jest data ich budowy, ponieważ z reguły nie posiadały lub mają zatartą inskrypcję. Najstarsze krzyże zachowały się na terenie Słowacji – w Klenovej (1851 r.), Ruskiem (obecnie wieś historyczna) i Velkiej Polanie (1853 r.) oraz Zboju (1896 r.). Natomiast na terenie Polski – w Jaworcu (1848 r.), Łupkowie (1888 r.), Mikowie (1896 r.), Radoszycach (1894 r.) i Balnicy (1898 r.). Najliczniej występujące krzyże na terenie Nadsańskiego Parku Krajobrazowego nie posiadają inskrypcji i nieznanym jest rok ich budowy. Często jednak na starym kamiennym cokole stawiany jest nowy krzyż metalowy, w miejscu zniszczonego starego, lub odwrotnie – na cokole zbudowanym z cegły usytuowany jest stary żeliwny krzyż (Ryc. 13).

Tabela 1. Krzyże przydrożne na terenie MRB „Karpaty Wschodnie” w 2011 r.**Table 1.** Wayside crosses within IBR „Eastern Carpathians” in 2011.

Część MRB „KW” <i>Part of IBR “EC”</i>	Czas budowy <i>Time of creation</i>				Zastosowany materiał <i>Material used</i>			
	XIX w. <i>19th c.</i>	I poł. XX w. <i>1st half of 20th c.</i>	II poł. XX w. <i>2nd half of 20th c.</i>	Brak danych <i>No data</i>	Drewniany <i>Wood</i>	Kamienny <i>Stone</i>	Kamienny cokół + żeliwny krzyż <i>Stone pedestal + iron cross</i>	Metalowy <i>Metal</i>
Słowacka <i>Slovak</i>	3	2	3	7	7	7	1	0
Ukraińska <i>Ukrainian</i>	7	7	9	123	11	16	86	0
Polska <i>Polish</i>	38	31	10	6	20	7	53	4
Razem <i>Total</i>	48	40	22	136	38	30	140	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej / *original, based on field inventory.*

**Ryc. 13.** Formy krzyży przydrożnych na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim w 2011 r. 1 – drewniany, 2 – kamienny, 3 – kamienny cokół z metalowym krzyżem, 4 – metalowy.

Źródło: *opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.*

Fig. 13. Forms of wayside crosses in Polish-Slovak-Ukrainian borderland in 2011.

1 – wooden, 2 – stone, 3 – stone pedestal with iron cross, 4 – metal (*original, based on field inventory*).

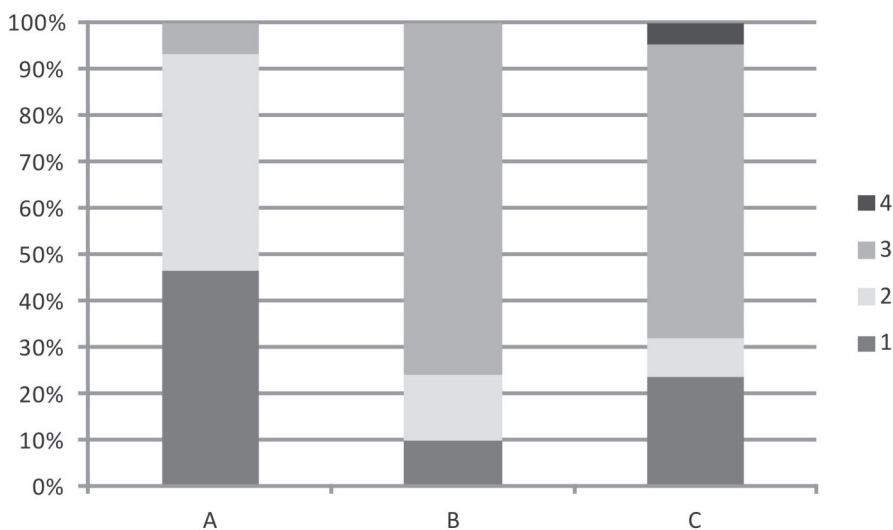
Spośród zabytkowych krzyży przydrożnych najliczniejsze są metalowe krzyże, osadzone na kamiennym cokole (Tab. 1, Ryc. 13). Dawniej podstawę (cokół) budowano z piaskowca. Jest on trwałym i powszechnie występującym surowcem w regionie. Piaskowie względnie łatwo można obrabiać i charakteryzuje się dużą odpornością na działanie czynników atmosferycznych. Dobór piaskowca ma także znaczenie na sposób i tempo wietrzenia. Istotną przyczyną tego zróżnicowania jest zmienność składu i struktura tych skał. Do składników najbardziej odpornych na działanie czynników atmosferycznych należą ziarna kwarcu, zaś do najmniej odpornych zalicza się skalenie (Michalik, Wilczyńska-Michalik 1997). Piaskowiec o spoiwie krzemionkowym jest trwalszy od piaskowca zawierającego spoiwo wapienne lub mieszane (ilaste, ilasto-żelaziste, margliste). Cokoły wznosili na ogół cieśle i murarze, jacy zazwyczaj występowali w każdej wsi lub wędrowni rzemieślnicy, a czasami także sami fundatorzy. Tylko nieliczne pochodziły z pracowni regionalnych rzeźbiarzy lub kamieniarzy. Na początku XX w. największe kamieniołomy funkcjonowały w Lisku i Terle (k. Chyrowa) (Skorowidz Przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi 1906). Świadczy o tym najczęściej zachowanie proporcji, większy kunszt w zdobnictwie, precyzja wykonania oraz dobór surowca. Starsze mają wąskie, długie postumenty o prostych krawędziach, niewiele szersze niż same krzyże. Młodsze formy natomiast miewają postumenty masywniejsze, wyraźnie wyodrębnione, często zwieńczone gzymsem, a ich front zdobi półokrągła wnęka z płaskorzeźbą (Czerwiński 2012). Większość cokołów ma kształt smukłego czworobocznego słupa lub szerszego postumentu zakończonych gzymsem lub głowicą. Kamienne cokoły niekiedy zdobią płaskorzeźby świętych, kielich lub inne elementy religijne.

W zależności od umiejętności rzemieślników, inskrypcje cyrylicą zapisywano najczęściej jednym ciągiem, na ile tylko pozwalało miejsce, z przypadkowym dzieleniem wyrazów i bez zaznaczenia przerw między nimi. Znane w regionie warsztaty kamieniarskie znajdowały się m.in. w Bóbrce, Samborze (w 1906 r. w Samborze zarejestrowane były 3 zakłady), Sanoku i Turce (Skorowidz Przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi 1906). Pod koniec XIX w. we wsiach położonych obecnie po stronie ukraińskiej (z terenu Nadsańskiego PK) i polskiej części badanego obszaru powszechnie stawiano krzyże kowalskiej roboty, osadzone na kamiennych postumentach (Ryc. 14). Żeliwne krzyże osadzone na cokołach odznaczają się bogatym zdobnictwem. Końce ramion zdobiły motywy wykute w kształcie liści, lilii, kółek, trójliści, półksiężyców lub gałek. Krzyżom ażurowym nadawano zazwyczaj formę trójlistną. Możliwe, że trójlistna forma koniczyny, której forma przeszła do sztuki kościelnej, miała odniesienie do Trójcy Świętej (Seibert 2002). Krzyże żeliwne odlewane były droższe od kutych ręcznie. Przybierały różne formy, gdyż produkowały je różne odlewnie, posiadające własne wzornictwo. Odlewnie zlokalizowane były w Samborze

i Sanoku, a zakłady kowalskie – w Chyrowie, Samborze, Starym Samborze (5 zakładów), Turce i Ustrzykach Dolnych (Skorowidz Przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi 1906; Stupnicki 1864).

Metalowe krzyże kute ręcznie wykonane były często z płaskowników i prętów. Na terenie Nadsańskiego PK występują tego typu krzyże, najczęściej wykonane z płaskowników i zakończone treflowym elementem dekoracyjnym wykonanym z pręta. Bardzo częstym elementem dekoracyjnym były promienie rozchodzące się na boki od miejsca przecięcia się ramion.

Charakterystyczne jest to, że te same formy żeliwnych krzyży, występujące na terenie polskiej części badanego obszaru i Nadsańskiego Parku Krajobrazowego (obecnie na Ukrainie), odnajdujemy na cmentarzach, gdzie pełniły funkcje pomników nagrobnych. Na pierwotny sepulkralny charakter tych krzyży wskazuje ich ikonografia. Obok występujących u podnóża krzyża postaci związanych tradycyjnie ze sceną Ukrzyżowania, jak Matka Boża, św. Jan Ewangelista czy płacząca Maria Magdalena, występują często postacie alegoryczne (Cirlot 2001; Seibert 2002). Spośród nich najczęściej spotyka się alegorię „Wiary”



Ryc. 14. Formy krzyży przydrożnych w poszczególnych częściach MRB „KW” w 2011 r. 1 – drewniany, 2 – kamienny, 3 – kamienny cokół z metalowym krzyżem, 4 – metalowy; A – część słowacka, B – część ukraińska, C – część polska. *Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.*

Fig. 14. Forms of wayside crosses in particular parts of IBR „Eastern Carpathians” in 2011. 1 – wooden, 2 – stone, 3 – stone pedestal with iron cross, 4 – metal; A – Slovak part, B – Ukrainian part, C – Polish part (*original, based on field inventory*).

pod postacią kobiety z krzyżem i kielichem w dłoni, „Nadziei” – pod postacią mężczyzny z kotwicą (Ryc. 15) oraz „Żaloby” – płacząca postać w pozycji klęczącej („płaczka”). Często pojawia się także postać ze złożonymi rękami, która symbolizuje godzenie się z wyrokami Boskimi oraz osoba z wyciągniętą ręką – symbolizująca darowanie nowego życia (Ryc. 16). U podstawy krzyża występuje stosunkowo często tzw. „anioł modlitwy”, przedstawiony w pozycji klęczącej, zanoszący modlitwę o życie wieczne. Umieszczona w środkowej części krzyża tarcza była przeznaczona na inskrypcję. Do symboliki związanej ze śmiercią i zmartwychwstaniem należą również występujące na tarczy zdobienia motywami roślinnymi, jak np.: wieńce z liści lauru i dębu – symbole męstwa i odniesionego zwycięstwa (Kopaliński 1990), bluszcz – tak jak i wszystkie inne zawsze zielone rośliny – jest symbolem nieśmiertelności, wiecznego życia. Ponieważ łączy się on niezmiennie ze swoim podłożem, jest także symbolem wierności (Seibert 2002). Stosunkowo częstym motywem dekoracyjnym jest postać mężczyzny lub anioła z kielichem w uniesionej dłoni, usytuowana pod stopami ukrzyżowanego Chrystusa. Przypuszcza się, iż może to mieć związek



Ryc. 15. Boberka (Ukraina – Nadsański PK) – postaci alegoryczne na krzyżu przydrożnym.

Fig. 15. Boberka (Ukraine – San River Landscape Park) – allegorical figures.



Ryc. 16. Szandrowiec (Ukraina – Nadsański PK) – wyciągnięta dłoń symbolizująca darowanie życia.

Fig. 16. Szandrowiec (Ukraine – San River Landscape Park) – outstretched hand symbolizing sparing the life.

z popularną w okresie romantyzmu apokryficzną legendą o Świętym Graalu – kielichu używanym podczas Ostatniej Wieczerzy, do którego Józef z Arymatei zebrał krew, spływającą z boku Jezusa. Kielich ten stał się kielichem życia wiecznego i symbolem nieśmiertelności (Lurker 1989).

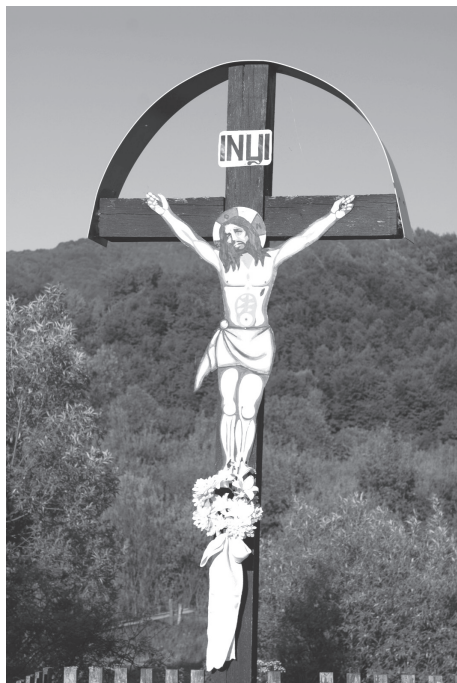
Bardzo interesujące pod względem dekoracyjnym są krzyże przydrożne w części zachodniej badanego obszaru – we wsiach Radoszyce, Turzańsk, Smolnik n. Oslawą (Ryc. 17). Występujące tu krzyże, zbudowane z kamiennego cokołu i żeliwnego krzyża, posiadają „grupę ukrzyżowania” (tzw. „pasyjkę”) z postaciami NMP, św. Jana Ap. i św. Magdaleny oraz aniołów. W centrum kamiennego cokołu występuje często głęboka nisza zwieńczona półkolistym sklepieniem i ozdobiona neogotyckim obramowaniem. Aktualnie w niszy znajdują się jedynie suche kwiaty, ale wcześniej z pewnością była w niej figurka Matki Bożej Bolesnej. Takie przedstawienie może mieć na celu podkreślenie współudziału Maryi w dziele Odkupienia.

Krzyże kamienne i drewniane występują stosunkowo najliczniej na terenie słowackiej części badanego obszaru (Ryc. 14, 18). Krzyże kamienne są wykona-



Ryc. 17. Turzańsk (Polska) – scena pasyjna.

Fig. 17. Turzańsk (Poland) – Passion scene.



Ryc. 18. Ulickie Krive (Słowacja) – krzyż drewniany z malowanym wizerunkiem.

Fig. 18. Ulickie Krive (Slovakia) – wooden cross with painted image.

ne w dwojaki sposób – w całości wykonane z jednolitego kamienia lub kamienny krzyż jest usytuowany na czworobocznym, kamiennym gzymsie. Krzyże współczesne zbudowane są w całości z lastriko. Natomiast krzyże drewniane wyciosane są z dwóch kawałków drewna przymocowanych wkrętami do prętów zakopanych w ziemi. Malowana figura Chrystusa nakryta jest blaszanym daszkiem z ozdobną kryzą, udekorowaną sztucznymi kwiatami.

Na Zakarpaciu wyróżniano krzyże drewniane wyciosane z jednego kawałka drewna oraz łączone z dwóch lub kilku kawałków. Rzeźbienia na końcach ramion uzależnione były od tradycji regionu i profesjonalizmu majstrów (Prijmicz 2001). Podobne motywy rzeźbienia widoczne są często w zdobieniach ganków drewnianych domów.

Interesującym zjawiskiem na Zakarpaciu (Ukraina) oraz w słowackiej części badanego obszaru jest brak rzeźby figuralnej na krzyżach przydrożnych. Na krzyżach zawieszane są natomiast wymalowane na blasze wizerunki Chrystusa ukrzyżowanego. Wizerunki Chrystusa występujące na krzyżach nawiązują najczęściej do ikonografii charakterystycznej dla Kościoła wschodniego. Są to na ogół przedstawienia wykonane w stylu ludowym przez miejscowych artystów, o czym świadczy brak zachowania proporcji, dobór kolorów, brak szczegółów, np. brak układu fałdów *perisonium* lub ich mało naturalny układ. Począwszy od XVIII w. możemy zaobserwować istnienie w sztuce sakralnej dwóch nurtów: poprawnego warsztatowo i drugiego, noszącego cechy twórczości nieprofesjonalnej, ludowej. Cechuje je wyraźna płaszczyznowość, stosowanie żywych, nasyconych kolorów, pewna deformacja postaci, zaniechanie laserunkowego modelowania bryły na rzecz wydatnego konturowania, a także typizacja twarzy (w obrębie jednego przedstawienia lub zespołu różne postacie posiadają jednakowe oblicza) i wyposażenie świętych w typowe dla tradycji łacińskiej atrybuty. Dalszą konsekwencją rozpowszechnienia się tego typu malarstwa było masowe pojawienie się w XIX wieku obrazów olejnych na płótnie (zarówno poprawnych warsztatowo jak i „ludowych”), niewiele różniących się od tych jakie zdobiły świątynie rzymskokatolickie (Giemza 2000).

Powszechne zawieszanie na krzyżach wizerunków malarskich Chrystusa, zamiast postaci figuralnej, jest konsekwencją oddziaływania kultury bizantyjskiej. Rzeźba figuralna w Bizancjum stanowiła rzadkość, ponieważ kojarzyła się zbyt z pogańską plastyką i do tego rodziła lęk przed bałwochwalczym kultem posągów. Z tego też względu rzeźba bizantyjska stanowiła płaską, dwuwymiarową odmianę, a nie pełnoplastyczną, ornamentową formę (Królikowski 2008).

Dla określenia istotności statystycznej pomiędzy stylem i formą obiektów a ich czasem i miejscem powstania, zastosowano metodę analizy redundancji RDA. Jest to modyfikacja metody analizy głównych składowych PCA, w której dodatkowo uwzględnia się zestaw zmiennych objaśniających zróżnicowanie poszczególnych obiektów. Jako zmienne opisowe przyjęto styl i formę krzyży

przydrożnych, natomiast jako zmienne objaśniające ich zróżnicowanie przyjęto czas powstania i lokalizację obiektów. Wybór metody podyktowany był niewielką długością gradientu opisanego przez Oś 1 DCCA, wynoszącą 2,63 odchylenia standardowego. W tym przypadku rekomenduje się zastosowanie modelu zakładającego korelacje liniowe pomiędzy zmiennymi (Jongman i in. 1987).

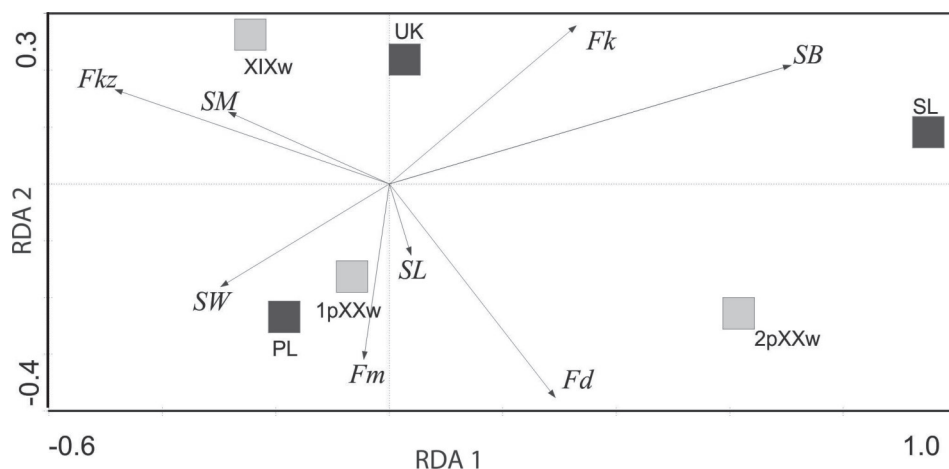
Analiza redundancji (RDA) jest kanoniczną formą analizy składowych głównych PCA. Obie metody tłumaczą zmienność występowania obiektów poprzez obliczenie liniowych korelacji pomiędzy zmiennymi opisowymi (PCA) lub liniowych kombinacji pomiędzy zmiennymi opisowymi i zmiennymi objaśniającymi (RDA). W RDA w każdym cyklu obliczeń wyliczana jest regresja wielokrotna wskaźników dla prób pod względem zmiennych objaśniających. Następnie na podstawie ustalonego równania regresji wyliczane są nowe wskaźniki dla prób, które z kolei służą do wyliczenia wskaźników dla zmiennych opisowych jako ważonych sum wskaźników prób. W efekcie powstaje pierwsza oś uporządkowania jako liniowa kombinacja użytych zmiennych objaśniających. Druga i następne osie uporządkowania, powstają również jako efekt selekcji liniowych kombinacji zmiennych objaśniających, nieskorelowanych (ortogonalnych) z osiami powstałymi wcześniej. Podobnie jak w przypadku innych metod porządkujących, tylko kilka pierwszych osi o największych wartościach własnych wskazuje główne kierunki zróżnicowania zbioru kombinacji użytych w uporządkowaniu zmiennych objaśniających. Końcowym wynikiem regresji wielokrotnej w RDA są współczynniki kanoniczne (najlepsze wagi dla zmiennych objaśniających), które definiują poszczególne osie jako liniowe kombinacje zmiennych objaśniających. Parametrem wynikowym jest także korelacja między zmiennymi opisowymi a zmiennymi objaśniającymi.

Diagram biplot RDA (Ryc. 19) przedstawia zmienne opisowe w postaci wektorów, natomiast zmienne objaśniające jako punkty. Cosinus kąta pomiędzy wektorami odpowiada wartości współczynnika korelacji liniowej pomiędzy nimi. Wektory skierowane w tę samą stronę wskazują na silną pozytywną korelację, skierowane pod kątem prostym sygnalizują brak korelacji, a skierowane w przeciwne strony – korelację negatywną. Zmienne nominalne, kodowane w postaci tzw. zmiennych umownych (*dummy variables*) przedstawiane są na diagramie ordynacyjnym jako punkty. Obrazują one punkty ciężkości (*centroids*) ich występowania w obiektach rozmieszczonych wzdłuż poszczególnych osi RDA. Ich wpływ na zmienne opisowe ocenia się na podstawie ich odległości od wektora. W obliczeniach i tworzeniu diagramów wykorzystano pakiet programów Canoco for Windows ver. 2.5 (ter Braak, Smilauer 2002).

Dla określenia podziału wariancji pomiędzy poszczególnymi zmiennymi objaśniającymi, tj. składowe czasu powstania i lokalizacji obiektów, zastosowano metodę zaproponowaną przez Borcarda i in. (1992). Umożliwia ona obliczenie statystycznej istotności i procentu ogólnej zmienności obiektów wyja-

śnianej przez zmienne objaśniające. W tym przypadku określono, jaki procent zmienności obiektów zdefiniowanych przez ich formę i styl wyjaśnia miejsce i czas ich pochodzenia. Metoda pozwala również na ocenę oddziaływania poszczególnych zmiennych objaśniających w ich „czystej” postaci, to znaczy po uprzednim unieczynnieniu (*partial out*) jednej z nich, traktując ją jako współzmienną (*covariable*).

Największy dodatni wkład w RDA1 miały krzyże kamienne (Fk) oraz krzyże z malowanym wizerunkiem Chrystusa z blachy (SB) (Ryc. 19). Są one charakterystyczne dla terenu Słowacji. Największy natomiast ujemny wkład miały krzyże metalowe (Fm) oraz przedstawienia wizerunku Chrystusa w stylu wschodnim (SW). Z XIX w. charakterystyczne są krzyże kamienne z żeliwnym krzyżem w stylu mieszanym dla ukraińskiej części badanego obszaru. Z analizy statystycznej wynika, że formę i styl krzyży najlepiej charakteryzuje interakcja czynników miejsca i czasu wzniesienia. Obydwe zmienne wyjaśniają 23% zmienności ($p=0.002$). Czas budowy i lokalizację wyjaśniają odpowiednio 10,7 i 12,5% ogólnej zmienności ($p=0.002$). Wartości te nie uległy znaczącym zmianom po wprowadzeniu współzmiennych. Oznacza to, że te dwie zmienne objaśniają różnice niezależnie od siebie, czego dowodzi również bliska zeru kowariancja pomiędzy zmiennymi (Tab. 2).



Ryc. 19. Graficzny obraz zależności ordynacyjnej oddziaływania pomiędzy stylem i formą krzyży przydrożnych, a ich czasem i miejscem powstania. Objasnienia: PL – Polska, SL – Słowacja, Uk – Ukraina, Fkz – Forma kamienny cokół + żeliwny krzyż, Fm – forma metalowa, Fd – forma drewniana, Fk – forma kamienna, SW – styl wizerunku wschodni, SM – styl mieszany, SB – styl bizantyjski (płaski), SL – styl łaćński.

Fig. 19. Graphical picture of ordination relation of influence among style and form of wayside crosses and time and place of their creation. Explanations: PL – Poland, SL – Slovakia, Uk – Ukraine, Fkz – stone pedestal + iron cross, Fm – metal, Fd – wooden, Fk – stone, SW – Eastern style of image, SM – mixed style, SB – Byzantine style (flat), SL – Latin style.

Tabela 2. Podział wariancji zmiennych opisowych obiektów dotyczących ich formy i stylu, wyjaśnionej przez zmienne objaśniające, tj. czas i miejsce ich powstania. Trace – suma wszystkich kanonicznych wartości własnych; F_{trace} – statystyka F i odpowiadający błąd I rodzaju P; λ_1 – wartość własna Osi I RDA i odpowiadająca jej wartość P, obliczone na podstawie 499 losowych permutacji.

Table 2. Partitioning of variation of wayside crosses explained by time and by place of their creation. Trace – sum of all canonical eigenvalues; F_{trace} – the F-ratio statistics for the test on the trace; λ_1 – the F-ratio statistics for the test on first canonical axis; p – corresponding probability value obtained by the Monte Carlo permutation test, 499 random permutations.

Źródło zmienności <i>Source of variance</i>	Trace	F_{trace}	P	λ_1	P
Czas+Miejsce (a+b) <i>Time + place</i>	0.230	10.538	0.002	0.154	0.002
Tylko Czas (a) <i>Time only</i>	0.107	7.119	0.002	0.085	0.002
Tylko Miejsce (b) <i>Place only</i>	0.125	12.780	0.002	0.101	0.002
Kowariancja a i b <i>Covariance a and b</i>	0.002				
Niewyjaśniona <i>Unexplained</i>	0.780				
Czysty Czas* <i>Pure Time</i>	0.105	8.037	0.002	0.071	0.002
Czyste Miejsce** <i>Pure Place</i>	0.123	14.093	0.002	0.092	0.002

* Miejsce współzmienna / *Place covariable*

** Czas współzmienna / *Time covariable*

W części polskiej i słowackiej badanego obszaru krzyże żelazne osadzone na kamiennych cokołach oraz krzyże kamienne posiadają w większości przypadków formy łacińskie. Wynikało to być może z faktu, że tego typu krzyże były łatwiejsze do wykonania lub może to świadczyć o tym, że były wykonywane według wzorów importowanych z miast (Reinfuss 1963). W przypadku natomiast nowych krzyży, które są wznoszone współcześnie w części ukraińskiej i słowackiej, obserwuje się powszechne stosowanie krzyży prawosławnych. Warto jednak nadmienić, że po stronie Nadszańskiego PK nowe krzyże są z reguły murowane, natomiast na południe od Przełęczy Użockiej (Zakarpacie) i w części słowackiej – drewniane i kamienne, mające formę prawosławną.

W części słowackiej i ukraińskiej powszechnie występują krzyże z malowanym wizerunkiem otoczonym blaszanym daszkiem, z kryzą i kwiatami.

W części polskiej tego typu daszki należą do rzadkości, spotykane są tylko sporadycznie w części zachodniej – w dolinie Osławy i Osławicy. Natomiast krzyż w formie karawaki występuje jedynie w polskiej części badanego obszaru – w Jaworcu.

Lokalizacja i funkcje krzyży i kapliczek przydrożnych

Krzyże i kapliczki przydrożne stawiano w miejscach ważnych dla mieszkańców, jak np. przy kościele, w centrum wsi, na początku lub na końcu zabudowań, na rozstajnych drogach, przy ścieżkach prowadzących do lasu czy na skraju pól, w miejscu tragicznej śmierci i innych wydarzeń. Krzyże i kapliczki przydrożne wyznaczały przestrzeń świętą i zarazem „bezpieczną”, do której nie miały dostępu złe moce. Obiekty te przyczyniały się do „wypierania” kultów pogańskich i pełniły funkcję sakralizacji przestrzeni. Z tego też powodu wieś zaczynała się i kończyła na krzyżu lub kapliczce, która to wyznaczała „świętą granicę”. Poza tą „granicę” wywożono dawniej wszystko to, co ze złem się wiązało, jak np. ciała przestępców i samobójców, a powracający przestępca po odbyciu kary nie mógł tej symbolicznej granicy przekroczyć bez pojednania się z Bogiem (Janicka-Krzywda 1991). Do granicznej kapliczki mieszkańcy odprowadzali też wszystkich opuszczających wieś. W tych miejscach żegnano odchodzących na wojnę, na zarobek, do szkoły, poborowych idących do wojska, a także udających się na pielgrzymkę. Powszechnym zwyczajem było zatem umieszczanie ich na granicy wsi i skrzyżowaniach dróg. O dawnych rubieżach wsi świadczą dziś stojące samotnie krzyże, m.in. w pobliżu Dźwiniacza Górnego, Pszczelin, Wołosatego, Tarnawy Niżnej i Dydiowej, Bukowca i Beniowej.

Oprócz rozstajów niebezpieczne były też drogi poza obrębem wsi. Krzyże stawiano też na początku pól, by przy nich w tzw. Dni Krzyżowe modlić się z kapłanem o dobre urodzaje oraz święcić pola pod zasiew.

Przydrożne krzyże pełniły też dla mieszkańców wsi funkcje ochronne przed epidemiami i zarazami. Szczególnie krzyże z podwójnymi lub potrójnymi ramionami pełniły funkcję *apotropeiczną*, chroniąc przed zarazą. Krzyże i kapliczki przydrożne pobudzały do wzrostu pobożności i otaczane były szacunkiem. Przechodnie zdejmowali przed nimi nakrycia głowy, przyklękali i czynili znak krzyża. Ich obecność w krajobrazie wsi wyrażała potrzeby bliskości Boga wyrażonej w trojakim wymiarze: jako widoczny ślad Jego obecności, jako dowód wiary fundatorów oraz jako wyraz dzielenia się wiarą z przechodniem. Należy zauważyć, że zakres znaczeń i funkcji przypisywanych tego rodzaju obiektom przez okolicznych mieszkańców, a przede wszystkim samych fundatorów, jest jeszcze szerszy. Nierzadko powody, które zdecydowały o powstaniu takiego obiektu, były natury osobistej. W przekonaniu mieszkańców wsi ustawienie krzyża lub kapliczki w pobliżu domostwa chroniło je przed niebezpieczeństwami i sprowadzało błogosławieństwo. Po generalizacji można wyodrębnić trzy główne intencje przyświecające powstawaniu wyżej opisanych obiektów (Adamowski 2011). Oto one:

– prośby (wota błagalne lub tzw. *proszalne*) – np. o urodzaj, pomyślność, o przebaczenie popełnionego grzechu, o ochronę przed złem, o opiekę nad duszami zmarłych nie ochrzczonych, zmarłych nagłą śmiercią, samobójców, skazańców, aby nie błądziły zamienione w upiory straszące i nękające żyjących;
– podziękowania (wota dziękczynne) – za uzdrowienie, ocalenie życia, narodziny dziecka, powrót z wojny, za pomyślność i inne łaski;
– upamiętnienia – często łączące się z podziękowaniem lub prośbą, ale mające przede wszystkim na celu oznaczenie miejsc związanych z objawieniami *sacrum*, a także miejsc bitew czy innych ważnych wydarzeń.

Szczególną moc mają krzyże i kapliczki ustawiane w miejscu jakiegoś cudownego zdarzenia, objawienia się Matki Bożej czy świętego, gdyż nierzadko stają się one ważnym miejscem kultu. Przy kapliczkach w maju gromadzili się wierni na nabożeństwach majowych ku czci Matki Bożej (zwane potocznie *majówką*). Są one powszechnie praktykowane w Kościele zachodnim, zwłaszcza od poł. XIX. w. Przyczyniła się do tego wydana w 1815 r. przez papieża Piusa VII bulla o nabożeństwie majowym oraz nadane odpusty. Po tej oficjalnej akceptacji przez Kościół, nabożeństwo majowe zaczęło się bardzo szybko rozpowszechniać w całym chrześcijańskim świecie.

Krzyże przydrożne na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim stawiano najczęściej na granicy wsi i skrzyżowaniach dróg (Ryc. 20) (źródła kartograficzne:



Ryc. 20. Krzyż przydrożny przy skrzyżowaniu z drogą prowadzącą do wsi Łubnia na terenie Użańskiego Parku Narodowego (Ukraina).

Fig. 20. Wayside cross at the crossroad near Łubnia village in the Użański National Park (Ukraine).

Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grosseherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina, Carl Kummerer Ritter von Kummersberg 1880; mapy topograficzne Wojskowego Instytutu Geograficznego 1937, 1938) oraz w pobliżu źródeł. Źródło natomiast to prastary symbol życia i oczyszczenia. W symbolice chrześcijańskiej źródło odnosi się do Maryi z Dzieciątkiem jako „źródła życia” (Seibert 2002). O wielkim znaczeniu źródła w dawnej tradycji ludowej pisał Seweryn: (...) *bardzo znamienita dla wierzeń ludowych w Polsce jest cześć, jaką lud darzy bieżącą wodę, a szczególnie żywo bijące źródła. Pod groźbą kary nie wolno ich zanieczyszczać. A jeśli w pobliżu znajduje się kapliczka, tedy jej sąsiedztwo użycza wodzie cudownej mocy* (Seweryn 1958). W pobliżu źródeł Sanu jeszcze do poł. XX w. stał wysoki drewniany krzyż (Kryciński 1995). Co roku, na św. Eliasza (2 sierpnia), wędrowali do niego pielgrzymi, żeby uczestniczyć w uroczystym poświęceniu źródeł Sanu. Po II wojnie światowej i zmianach politycznych tradycja ta została przerwana, a Ukraińcy postawili metalowy krzyż treflowy na kamiennym cokole. Także w Wetlinie, w pobliżu „cudownego” źródła z tzw. „wodą goścową”, która według tradycji miała łagodzić choroby reumatyczne, stał żeliwny krzyż osadzony na cokole z piaskowca (Kryciński 1996). Taki też krzyż występował przy źródle w Łopience, w pobliżu cerkwi greckokatolickiej z łaskami słynącą ikoną MB Łopieńskiej.

Występują ponadto krzyże umieszczane na miejscach bitew i mogiłach poległych, niosąc przesłanie potomnym o wydarzeniu historycznym. W Lisznej stoi brzoźowy krzyż, który według przekazu mieszkańców został postawiony na grobie poległego żołnierza austriackiego z I wojny światowej.

Ważnym wydarzeniem w życiu wsi było zniesienie pańszczyzny w 1848 r. Na pamiątkę tego wydarzenia wzniesiono tzw. „krzyże pańszczyźniane” w Wetlinie, Buku i Jaworcu. Często budowa krzyża była połączona z uroczystym „grzebaniem pańszczyzny”, czyli zakopaniem w ziemi ksiąg inwentarzowych pańszczyzny. Krzyże takie fundowali uwłaszczeni chłopci, zwykle były one duże i miały bardzo niewprawnie wykonane inskrypcje. Na badanym obszarze przetrwał do dziś jedynie krzyż pańszczyźniany w Jaworcu. Składa się on z kamiennego cołołu z inskrypcją, na którym osadzony jest żeliwny krzyż. Krzyż ma formę tzw. *karawaki*. Miał on chronić mieszkańców wsi przed tzw. morowym powietrzem i nie wolno było wychodzić im poza ten krzyż w okresie epidemii. Takie tragiczne wydarzenia nie omijały również mieszkańców bieszczadzkich wiosek (Jaworzec, Moczarne). Krzyż ten ma kształt dwuramienny, o krótszej górnej poprzeczce.

Prawie w każdej wsi znajdowały się ponadto krzyże tzw. wotywnie. Wzniesione one zostały w określonej intencji, z prośbą o Bożą opiekę lub w podziękę za uzyskane łaski. Na końcu zabudowy we wsi Habkowce znajduje się krzyż z drewnianą figurą Chrystusa Ukrzyżowanego, ufundowany przez Teodora Szydwarę. Został on wzniesiony w okresie międzywojennym, w intencji

zdrowia rodziny. W Żubraczem natomiast stoi metalowy krzyż wzniesiony w latach 50. XX w., w miejscu drewnianego. Według miejscowej tradycji został on wzniesiony przez leśniczego Murowieckiego, jako wotum wdzięczności za uwolnienie jego syna, aresztowanego przez NKWD.

Są też krzyże wznoszone bez specjalnych intencji, po prostu na chwałę Bogu. Często informację o fundatorze i jego intencji zatarł już czas. Takie też krzyże występują najliczniej na terenie ukraińskiej i słowackiej części badanego obszaru. Nie zawierają z reguły imienia fundatora i daty wzniesienia.

W 2 poł. XX w., w polskiej części badanego obszaru, pojawiły się nowe intencje wznoszenia krzyży. W 1990 r. na granicy parafii Cisna i Wetlina wzniesiono brzozowy krzyż z figurą Jezusa Miłosiernego na pamiątkę wezwania, pod jakim ks. biskup Ignacy Tokarczuk w 1980 r. erygował parafię w Wetlinie. Oryginalne kapliczki zostały wzniesione w latach 1990–1991 na granicy miejscowości Kalnica i Smerek, autorstwa Wiesława Bugaja. Kapliczki składają się z kompozycji pni drzew z szafkami, w których umieszczono figurę Matki Bożej i Chrystusa Ukrzyżowanego. Kształt pni przypomina literę „V” i ma symbolizować *Victorię* – zwycięstwo. Ma to swoje odniesienie do przemian zachodzących w latach 80. XX w., prowadzących do rozpadu „bloku wschodniego” i upadku komunizmu w Polsce.

W II połowie XX w. wzniesione zostały krzyże na Smereku, Haliczu i Tarnicy – najwyższym szczycie Bieszczadów Zachodnich. Krzyż na Tarnicy upamiętnia pobyt w 1954 r. ks. Karola Wojtyły. Krzyż obecny stanął w miejscu wcześniejszego, postawionego w tajemnicy w 1979 r. przez ks. Franciszka Rzęsę wraz z grupą osób. Był to metalowy, dwumetrowy krzyż (Hołub 2000). Począwszy od stanu wojennego, co roku w Wielki Piątek, odbywała się Droga Krzyżowa na Tarnicę. Wkrótce w grupie pielgrzymów zrodziła się myśl postawienia większego krzyża. Metalowe elementy krzyża zostały ustawione na Tarnicy 7 czerwca 1987 r., dzięki staraniom młodzieży z Ośrodka Duszpasterstwa Młodzieży w Jarosławiu oraz PTTK w Rzeszowie. Krzyż ten stoi do dziś i jest symbolem przywiązania młodzieży i ludzi dorosłych do Papieża-Polaka. Przypomina również o jego wielkiej miłości do gór i przyrody.

Rola w krajobrazie i ochrona zabytkowych krzyży i kapliczek przydrożnych

Fundatorzy kapliczek i krzyży przydrożnych sadzili zazwyczaj wokół tych obiektów drzewa – na ogół dwa (na tle krzyża) lub cztery (w czterech narożnikach), zapewniając im zieloną i kwitnącą oprawę, cień i – co równie ważne – ochronę od piorunów. Drzewa sadzono z reguły wraz ze wzniesieniem kapliczki lub krzyża. Najczęściej wysadzano na badanym terenie lipy, jesiony, a rzadziej świerki

i drzewa owocowe (jabłonie, trześnie). Świadomie zakomponowana w otoczeniu kapliczek „zieleni”, sprawia, że oba elementy tworzą łącznie kulturowo-przyrodniczy, zabytkowy zespół. Niektóre krzyże otoczone są niskim płotem z prętów metalowych lub drewnianych sztachet, w obrębie których wysadzano ozdobne kwiaty.

Krzyże i kapliczki przydrożne zlokalizowane w obrębie zabudowań są odmalowane i ozdabiane, co świadczy o kontynuacji ich funkcji kultowych i sakralnych. Na terenie ukraińskiej części badanego obszaru powszechnym zjawiskiem natomiast jest zdobienie plastikowymi, kolorowymi kwiatami. Zawieszone wieńce ze sztucznych kwiatów występują również w polskiej części badanego obszaru – w dolinie Oślawy i Oślawicy (zachodni fragment). Wnętrza kapliczek usytuowanych w ukraińskiej części badanego obszaru są ponadto bogato ozdabiane haftowanymi ręcznikami (przez prawosławnych zwane *zawieskami* lub *rucznikami*, *rucznicz kami*). Czasami zawieszane są one również w dolnej części krzyża i wyrażają podziękowanie za doznane łaski lub zanoszone prośby.

Szczególne dekorowanie kapliczek i krzyży przydrożnych (tzw. „majenie”) odbywa się na czas świąt religijnych związanych z osobą ich patrona oraz na okres odbywających się specjalnych nabożeństw i modlitw, jak *majówki* lub *różaniec*.

Wiele kapliczek jednak posiada „nieprzyjazne” sąsiedztwo, w postaci słupów energetycznych, hydrantów i innych urządzeń technicznych, które stojąc zbyt blisko psują całkowicie wygląd miejsca. Takie zjawisko obserwuje się na terenie Nadsańskiego Parku Krajobrazowego (Ukraina).

Krzyże i kapliczki przydrożne, pochodzące sprzed 1945 r., objęte są ochroną prawną zarówno po polskiej, jak i słowackiej oraz ukraińskiej stronie. Obowiązek należytego utrzymania, zachowania i zabezpieczenia przed zniszczeniem oraz uszkodzeniem spoczywa na właścicielach i użytkownikach zabytków. Z reguły własność krzyża czy kapliczki przysługuje właścicielowi gruntu, na którym jest posadowiony obiekt małej architektury. Wszelkie prace przy zabytku wpisanym do Rejestru muszą być wykonywane za zgodą właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z badanego obszaru żaden z obiektów małej architektury sakralnej nie jest wpisany do Rejestru Zabytków. W najgorszej sytuacji są krzyże poza terenami zamieszkałymi. Na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego wykonywane są z reguły czynności związane z ochroną otoczenia kapliczki – odkrzaczanie, wysadzanie, zgodnie z dawną tradycją, roślin zielnych (chabry miękkowłosego, smotrawy okazałej). Brakuje natomiast środków na profesjonalne zabiegi konserwatorskie, co jest główną przyczyną niszczenia krzyży i kapliczek przydrożnych. Wiele z tych przydrożnych znaków chrześcijańskich pobożności znika z naszego krajobrazu na skutek naturalnego zniszczenia. Rozsypują się kamienne czy ceglane kapliczki, odpadają żeliwne krzyże.

Na terenie Nadsańskiego PK (Ukraina) widoczny jest proces wymiany starego rozsypującego się cokołu na nowy, najczęściej zbudowany z białej cegły, na

którym umieszczano żeliwny, stary krzyż (Ryc. 21). Często też odwrotnie – na starym cokole zamieszczano nowy krzyż, kuty z prętów, o ramionach zakończonych motywem treflowym.



Ryc. 21. Stary, żeliwny krzyż osadzony na nowym cokole zbudowanym z cegły – Jabłonka Wyżna na terenie Nadsańskiego Parku Krajobrazowego (Ukraina).

Fig. 21. Old cast-iron cross mounted on new pedestal built of brick – Jabłonka Wyżna in the Nadsański Landscape Park (Ukraine).

Najbardziej przygnębiającym jednak świadectwem „spłyconego” życia duchowego naszych czasów są kradzieże świątków upiększających wnętrza kapliczek (np. w Cisnej) oraz bezmyślne niszczenie krzyży przydrożnych przez tzw. „kolekcjonerów”, odłamujących żeliwne krzyże.

Podsumowanie

Krzyże i kapliczki przydrożne stanowiły w XIX–XXI w. naturalny element krajobrazu kulturowego pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego. Pełnią na badanym obszarze wyjątkową rolę w życiu człowieka:

- są bowiem nierozzerwalną częścią środowiska, w którym człowiek funkcjonuje,
- są miejscem zadumy, refleksji nad życiem, jego troskami, radościami i przemijaniem,
- są pamiątką po dawnych mieszkańcach, którzy w różnych intencjach je fundowali,
- są wdzięcznością człowieka za otrzymane łaski (np. ocalenie życia, przywrócenie zdrowia),

- łączą ludzi przez wspólną modlitwę (majówki) i opiekę nad pomnikami świętych,
- są świadectwem głębokiej wiary ludzi, którzy w tych miejscach szukają nieustannej opieki Bożej.

Kapliczki i krzyże były z reguły lokowane przy skrzyżowaniach dróg i na granicy miejscowości, wyznaczając charakterystyczne punkty w lokalnej przestrzeni i pełniąc funkcję drogowskazów. Na tej podstawie można stwierdzić, w jaki sposób rozrastały się poszczególne wsie.

Artystyczny kształt i przesłanie religijne występujących na badanym terenie kapliczek i krzyży przydrożnych wydaje się być zależne od czterech źródeł:

- tradycji architektury lokalnej,
- kultów i kultury promowanej przez Kościół tradycji wschodniej i zachodniej,
- stylów historycznych,
- dorobku poprzedników, z reguły bezimiennych artystów.

Przenikanie się tradycji bizantyjskiej i łacińskiej sprawiło, że na badanym obszarze występowały przedstawienia ikonograficzne oraz style architektoniczne typowe dla kultury wschodniej, jak i zachodniej. Na krzyżach przydrożnych, położonych na północ od łuku Karpat, umieszczone były wizerunki figuralne Ukrzyżowanego Chrystusa. We wsiach sąsiadujących z badanym regionem i położonych po południowej stronie Karpat, występują na krzyżach przydrożnych „płaskie”, wymalowane wizerunki Chrystusa. Świadczy to o dużym wpływie kultury bizantyjskiej.

Warto podkreślić liczniejsze występowanie krzyży przydrożnych w części wschodniej badanego obszaru (Nadsański PK), w stosunku do wsi położonych po stronie zachodniej, gdzie występowały liczniej kapliczki domkowe lub szafkowe. Można przypuszczać, że krzyży przydrożnych w polskiej części badanego obszaru było do II wojny światowej znacznie więcej, w stosunku do stanu dzisiejszego.

Bogate zdobnictwo wielu kapliczek i krzyży przydrożnych świadczy o znacznej duchowo-teologicznej oraz artystycznej kulturze ich twórców. Podobne motywy dekoracyjne występują na krzyżach cmentarnych. Świadczy to o zapatrywaniu się fundatorów w lokalnych ośrodkach kamieniarskich i odlewniach wykonujących obiekty według ujednoliconych wzorów. Przeważnie nie znamy ich twórców i fundatorów.

Obecnie szczególne ożywienie w budownictwie nowych kapliczek obserwuje się na terenie Nadsańskiego Parku Krajobrazowego. Ich wygląd architektoniczny odbiega jednak od dawnej tradycji i nawiązuje do tradycji wschodniej. Rozwój małej architektury sakralnej w poszczególnych częściach MRB „Karpaty Wschodnie” nawiązuje obecnie wyraźniej do ikonografii charakterystycznej dla występującego na danym obszarze wyznania.

Każdy przydrożny krzyż i każda kapliczka przypominają nam o istnieniu Boga i wyrażają istotę wiary. Każdy z tych obiektów jest świadectwem historii i tworzy kulturowe dziedzictwo danego obszaru. Stanowi wartość historyczną,

naukową i religijną. Wielokulturowość ziem pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego, przejawiająca się w zachowanych do dziś obiektach małej architektury sakralnej pochodzących z różnych prądów kulturowych oraz w bogactwie kultury duchowej, jest atutem i szansą rozwoju regionu pogranicza.

Autorka ma świadomość, że nie udało się przedstawić całościowo i wyczerpująco problematyki związanej z krzyżami i kapliczkami przydrożnymi na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim. W dużej mierze było to spowodowane brakiem, czy też fragmentarycznością ważnych dla tych zagadnień, materiałów źródłowych. Szczególnie jest to odczuwalne po stronie ukraińskiej, gdzie nawet starsi mieszkańcy nie znają czasu budowy i intencji stojących przy ich budynkach krzyży i kapliczek przydrożnych. Praca ta, skupiona bardziej na zagadnieniach metodologicznych i teoretycznych, może być wstępem do dalszych badań szczegółowych i porównawczych. Interesującym zagadnieniem badawczym byłoby ukazanie twórców krzyży i kapliczek przydrożnych, intencji wznoszenia tych obiektów, a także współczesnych funkcji religijnych, kultowych i kulturalnych.

Podziękowania

Autorka składa podziękowania dr. hab. Józefowi Mitce z Instytutu Botaniki UJ za pomoc w opracowaniu statystycznej analizy danych.

Dziękuję również dr Oksanie Maryskewych z Instytutu Ekologii Lwowskiej Akademii Nauk za pomoc przy przeprowadzeniu prac terenowych w Nadsańskim Parku Krajobrazowym.

Badania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach projektu badawczego numer N N306 388939.

Literatura

- Adamowski J. 2011. Motywacje stawiania krzyży i kapliczek przydrożnych. W: Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci. Lublin, s.: 28–29.
- Borcard D. M., Legendre P., Drapeau P. 1992. Partialling out of the spatial component of ecological variation. *Ecology* 73: 1045–1055.
- Buntjer J. B. 1997. *Phylogenetic Computer Tools ver. 1.3*. Netherlands: Wageningen University.
- Cirlot J. E. 2001. *Słownik symboli*, Kraków, s.: 307–308.
- Czerwiński T. 2012. Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce. Warszawa, s.: 56–107.
- Dąbkowski P. 1923. Stosunki Kościelne Ziemi Sanockiej w XV stuleciu. W: *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu za rok 1913–1922*. J. Smółka (red.). Przemyśl, s. 25.
- Falkowski J., Pasznyi B. 1935. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Lwów, s. 68.
- Fastnacht A. 1962. Osadnictwo Ziemi Sanockiej w latach 1340–1650. Wrocław.
- Felsenstein J. 2004. PHYLIP (Phylogeny Inference Package) ver. 3.67 [Internet]. [cited 2010 Jun 18]: <http://evolution.genetics.washington.edu/phylip.html> [dostęp: 05.2012/

- Giemza J. 2000. http://www.archidiecezja-gr.opoka.org.pl/architektura_cerkiewna.htm.
- Hołub J. 2000. Krzyż na Tarnicy – świadectwo wiary w trudnych czasach. *Echo Połonin* 22/45: 21–23.
- Janicka-Krzywda U. 1991. Kapliczki i krzyże przydrożne polskiego Podkarpacia. Warszawa, ss.: 44–52.
- Jawor G. 2004. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. Lublin.
- Jongman R.H.G., ter Braak C.J.F., Tongeren O.F.R. 1987. Data analysis in community and landscape ecology. Pudoc, Wageningen.
- Katechizm Kościoła Katolickiego. 2002. Poznań, KKK 481.
- Kłodnicki Z. 2011. Znaki sakralne w przestrzeni. Próba typologii oraz występowanie (geografia) poszczególnych odmian kapliczek w Polsce. W: J. Adamowski, M., Wójcicki (red.) *Krzyż i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej kulturowej i religijnej pamięci*. Lublin, ss.: 14–15.
- Kobielski S. 2000. Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafor. Warszawa, ss.: 121, 123.
- Kopaliński W. 1990. Słownik symboli. Warszawa, ss.: 217–218.
- Królikowski J. 2008. Niemo słowo. *Teologia w sztuce*. Tarnów, s. 93.
- Kryciński S. (red.). 1995. Bieszczady. Słownik historyczno-krajoznawczy. Gmina Lutowska, cz. 1. Warszawa, 324 ss.
- Kryciński S. (red.). 1996. Bieszczady. Słownik historyczno-krajoznawczy. Gmina Cisna. cz. 2. Warszawa, 406 ss.
- Lurker M. 1989. Słownik obrazów i symboli biblijnych. Poznań, ss.: 192–193.
- Maryshevych O., Niewiadomski Z. 2004. Nadsiański Regionalny Park Krajobrazowy. Lwów.
- Michalik M., Wilczyńska-Michalik W. 1997. Minerale siarczanowe, pyły antropogeniczne na powierzchniach piaszczystych w Karpatach jako wskaźniki koncentracji zanieczyszczeń atmosfery. *Roczniki Bieszczadzkie* 6, s. 209.
- Mokry W. 1998. Krzyż – zwycięskie drzewo życia, *Horyzonty Krakowskie* 7–8, s. 7.
- Nei M., W. H. Li. 1979. Mathematical model for studying genetic variation in terms of restriction endonucleases. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 76: 5269–5273.
- Nowodworski M. 1878. *Encyklopedia kościelna* III. Warszawa, ss.: 421–437.
- Podvihorlatske noviny. 2007. Pripomenuli si 80. výročie údajného zjavenia Bohorodičky, s. 2.
- Prijmich M. 2001. Kresti Zakarpacia, *Pamiatki Ukrainy*, nr 1.
- Reinfuss R. 1963. Rzeźba figuralna Łemków: ze studiów nad ludową rzeźbą kamienną na Łemkowszczyźnie. cz. II. *Polska Sztuka Ludowa* nr 3–4: 122–134.
- Rocznik Statystyczny województwa podkarpackiego. Rzeszów. 2002.
- Seibert J. 2002. *Leksykon sztuki chrześcijańskiej*. Tematy, postacie, symbole, Kielce, s. 308.
- Seweryn T. 1958. Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce. Warszawa, s. 19.
- Sidor M. 2008. Osobliwości kompleksowo podchodu w dekoratiwnym wiriszeni galickich pridorożnych kaplic, *Naukowyj Wisnik NLTU Ukrainy*, Wip. 18.12.
- Skorowidz Przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi. 1906. Lwów, s. 158.
- Slobodjan W. 2003. *Cerkwy Turkiwskowo rejonu*. Lwiw.
- Statystyka Polski. Pierwszy Powszechny Spis RP z dn. 30 IX 1921 r., t. 21. *Mieszkania, ludność stosunki zawodowe*. Tablice Państwa, Warszawa 1958.

- Stupnicki H. 1864. Znakomitsze wsie. Cisna, z hutą i hamernią żelaza, W: Geograficzno-statystyczny opis królestwa Galicyi i Lodomeryi. Lwów, s. 76.
- Tamura K., Peterson D., Peterson N., Stecher G., Nei M., Kumar S. 2011. MEGA5: Molecular Evolutionary Genetics Analysis using Maximum Likelihood, Evolutionary Distance, and Maximum Parsimony Methods. *Molecular Biology and Evolution* 28(10): 2731–2739.
- Ter Braak C. J. F., Smilauer P. 2002. CANOCO Reference Manual and CanoDraw for Windows User's Guide: Software for Canonical Community Ordination (version 4.5). Microcomputer Power, Ithaca NY, USA.
- Timura L., Rajnič M., Husťák S., Stano J. 2008. Urbanistická štúdia Poloniny v rozsahu okresu Snina. Vysledne riesenie. *Snina*: 60-61.

Źródła kartograficzne:

Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grosseherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina, Carl Kummerer Ritter von Kummersberg, Wien 1880 (1:115 000) – arkusze: Umgebungen von Baligród Und Wola Michów Umgebungen von Lutowska Podbusz Turka und Borynia (1:75 000), mapy topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego (1:100 000), arkusze: Dźwiniacz Górny (1937), Ustrzyki Dolne (1938), Turka (1937).

Summary

Study was focused on wayside shrines and crosses within the territory of International Biosphere Reserve (IBR) „Eastern Carpathians”. Basing on field inventory (2010–2011) and library query analysis of objects studied in terms of typology was undertaken, as well as their role in the landscape and directions of stylistic changes was defined. Analysis of distribution of wayside crosses and shrines was done with the use of historical maps and graphical and statistical methods in relation to the whole territory studied and its particular parts. The most frequent were house-like shrines devoted to The Blessed Mother (Fig. 5–8). From among 246 wayside crosses, the biggest number was noted in the villages within the San River Landscape Park (Ukraine). In type they are in majority Latin crosses consisting of stone pedestal and iron cross with an image in mixed style (Fig. 13–15, Table 1). In the remained area in Ukrainian and Slovak side there occur stone or wooden Orthodox crosses with image of Christ painted on plate. Crosses and shrines designating sacred space were settled in the most important places for village life. Contemporary small sacred architecture in particular parts of IBR „Eastern Carpathians” more visibly refers to iconography typical for religion predominating in given region.